

Vér Ádám (1979) az ELTE BTK adjunktusa, folyóiratunk szerkesztője. Fő kutatási területe az Újasszír Birodalom története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A triumphus Asszíriában I. (2018/1).

A triumphus Asszíriában II. Az Aššur-bān-apli Kr. e. 653. évi hadjáratait követő győzelmi ünnepek

Ha egy levágott fej nevet, a sereg győzelme, az ellenség lázadása.¹

Jelen munka az *Ókor* 2018/1. számában megjelent tanulmányom (*A triumphus Asszíriában I.*) folytatása, melyben az asszír háborús rituálékkal, s legfőképpen a diadalmenetekkel és az azokhoz kapcsolódó rítusokkal foglalkoztam. Utóbbiakon belül elkülönítettem a közvetlenül a csatát követő triumphust, tehát a győztes seregnek a katonai táborba történő bevonulását, illetve a városi triumphust, azaz a győzedelmes csapatok valamely asszír nagyvárosba vezetett diadalmenetét.

A városba bevonuló diadalmenetre vonatkozó forrásaink döntő többsége egyetlen eseményhez, az Aššur-bān-apli (Kr. e. 668–631) Elám és Gambulu elleni Kr. e. 653. évi hadjáratait követő triumphushoz kapcsolódik, ezért tanulmányom második felében e két egymást követő, s egymással több szálon is összekapcsolódó hadjáratral, illetve az ezeket követő rituális cselekményekkel foglalkozom.

A hadjárat során és az azt lezáró triumphusban végzett rituálék és rituális kivégzések szorosan összefüggenek a hadjáratokban érintett népek és személyek korábbi történetével, így megértésükhöz elengedhetetlen, hogy rövid bevezetőként néhány szót szóljak Asszíria és Babilónia viszonyáról, valamint a Babilóniával szomszédos Elám királyságáról a Kr. e. 8–7. században.

Asszíria–Babilónia–Elám

Az Újasszír Birodalom második nagy terjeszkedési hulláma III. Tukultī-apil-Ešarra (Kr. e. 745–727) trónra lépésekor indult, s ennek keretében az egymást követő asszír uralkodók Babilónia meghódítására is többször kísérletet tettek.

Babilóniában a Kr. e. 1. évezred első felében a legnagyobb katonai erővel már nem a több ezer éves múltra visszatekintő nagyvárosok, hanem a káld törzsek bírtak, amelyek közül a legerősebbek a Kr. e. 7. század közepén a Bīt-Jakīn és az elámi határ közelében élő Gambulu törzsek voltak.²

Az asszír katonai gépezet számára elsősorban nem Babilónia meghódítása, hanem annak megtartása és stabil uralása jelentett – úgy tűnik, végül megoldhatatlan – kihívást. III. Tukultī-apil-Ešarra győztes babilóni hadjáratát követően Kr. e. 729-ben maga ült Babilón trónjára (Kr. e. 729–727),³ és innentől kezdve valamennyi asszír uralkodó valamilyen formában igyekezett Asszíria befolyása alá vonni – esetenként teljesen integrálni birodalmába – Babilóniát. Jól szemlélteti ennek eredménytelenségét, hogy minden asszír király több hadjáratot is vezetett a térségbe, s csak nagyon rövid időszakokra sikerült valódi ellenőrzést gyakorolniuk a régió egésze felett. A kö-

Tanulmányom egyes részleteit több konferencián és felolvasóesten is volt alkalmam előadni. Ezek: *Textus et Contextus. Emberáldozatok az Ókori Keleten* – KRE Hittudományi Kar (Budapest, 2013. június 21.); *Az Erasmus Kollégium felolvasóestje* (Budapest, 2013. október 31.); *Mágia az állami és magánszférában* – a PPKE BTK Vallástörténeti Kutatócsoportjának workshopja (Budapest, 2015. november 19.); az Ókortudományi Társaság felolvasóestje (Budapest, 2018. március 23.). Az előadásokat követő diszkusszió folyamán kapott visszajelzésekért hálával tartozom. A tanulmány megírását lehetővé tevő kutatások támogatásáért köszönettel tartozom az OTKA K 115481 és FK 125226 pályázatainak.

vetkező két asszír uralkodó szintén maga ült Babilón trónjára,⁴ majd Sîn-ahhē-erība (Kr. e. 704–681) másként döntött: előbb egy babilóni előkelőt, Bēl-ibnit tette meg babilóni királynak (Kr. e. 702–700), majd pedig saját fiát, Aššur-nādin-šumit (Kr. e. 699–694). Miután utóbbit egy babilóni lázadás során elfogták és kiszolgáltatták Elámnak, ahol rövidesen meghalt, Sîn-ahhē-erība hadjáratok sorozatát vezette Babilóniába, s végül hosszú ostrom után Babilón városát is elfoglalta és földig rombolta (Kr. e. 689). Valószínűleg ekkor módosult némileg Asszíria Babilón-politikája: kiegyezett a Bīt-Jakīn törzs vezető családjával, s a II. Šarrukīn és Sîn-ahhē-erība által ös-ellenségnek tekintett II. Marduk-apla-iddina fiai közül előbb Nabû-zēr-kitti-līšir, majd 680-tól öccse, Na'id-Marduk irányította asszír helytartóként az Uruk városától délre elterülő Tengerföld nevű területet – amely nagyjából a Bīt-Jakīn törzs szállásterületét jelentette. Aššur-ah-iddina (Kr. e. 680–669) és Aššur-bān-apli (Kr. e. 668–631) uralkodása idején (egészen Kr. e. 651-ig) ezt a tisztséget II. Marduk-apla-iddina unokája, Nabû-bēl-šumāti töltötte be.

Az asszírok egy-egy sikeres hadjáratuk folyamán elfoglalták a nagyobb városokat, de amint a főserg elhagyta Babilónia területét, lázadások törtek ki – általában a káld törzsek vezetésével.⁵ E lázadások rendszeres külső támogatója Babilónia keleti szomszédja, a Szúza központú Elám királysága volt. Az asszírok tehát a Babilónia meg-, illetve visszaszerzésére indított háborúikban újra és újra Elámmal kerültek szembe, s az elbukott babilóniai lázadók is rendre Elámban találtak menedéket – általában ott is haltak meg. Az eddig említettek közül így járt II. Marduk-apla-iddina, Nabû-zēr-kitti-līšir és végül Nabû-bēl-šumāti is.

Ugyanakkor, ha az asszír királyoknak sikerült rendezniük a kapcsolataikat Elámmal, a Babilónia feletti uralmuk is stabilizálódott. Aššur-ah-iddina uralkodásának második felében az Urtak király vezette Elámmal kifejezetten barátságos volt Asszíria viszonya. Egyiptomi hadjárataik előkészületeként, hogy a hátszínre biztosítsák, az asszírok Kr. e. 674-ben megemelték a szövetségi szerződést kötötték Elámmal, s ennek biztosítékaként Aššur-ah-iddina gyermekei közül többen Urtak szüzei udvarába kerültek „vendégségbe”.⁶ A jó viszony Aššur-bān-apli uralkodásának elején is megmaradt Asszíria és Elám között, az Elámban támadt éhínség idején az asszírok élelmiszert szállítottak Elámba, az itteni éhezőket pedig befogadták Asszíriába.⁷ Kr. e. 664-ben azonban Urtak Babilóniára támadt, s az asszír feliratok szerint erre a Gambulu törzs vezetője, Bēl-iqīša és Nippur kormányzója (*šandabakku*), Nabû-šum-ēreš, valamint egy neve alapján babilóni, de elámi szolgálatban álló hivatalnok, Marduk-šum-ibnī vette rá.⁸ A váratlan támadás eredményeként az elámi csapatok egészen Babilónig jutottak, ostrom alá vették a várost, s a harcok közben Babilónia több városát is elpusztították.⁹ Aššur-bān-apli felirata szerint az Urtakot felbuzdítóknak a korábbi szerződést garantáló isteni átkok beteljesülése okozta halálát. Bēl-iqīša egy patkány harapásába halt bele, Nabû-šum-ēreš vízkórságba; Marduk-šum-ibnī halálát nem konkretizálja a szöveg, csak annyit mond róla, hogy Marduk átka miatt halt meg. Mindannyian a támadást követő egy éven belül hunytak el, csakúgy, mint Urtak.¹⁰

Ekkor került hatalomra Elámban az asszír feliratokban Teummanként megnevezett elámi király – az előző két uralkodó, II. Humban-haltaš (Kr. e. 681–675)¹¹ és Urtak (Kr. e. 675–664)

fivére –, aki a Kr. e. 653. évi hadjárat asszír propagandaanyagának főszereplője lett, személyével tehát érdemesnek tűnik kicsit részletesebben foglalkoznunk.

Teumman, Elám királya (Kr. e. 664–653)

Az elámi neveket az akkád szövegek rendre torzított formában adják meg, ezért sokáig általánosan elfogadottá vált a szakirodalomban az a nézet, miszerint az asszírok által Teummanként hívott király elámi neve Te(m)pti-Huban-Inšušinak lett volna. Utóbbi hagyta hátra a legnagyobb elámi nyelvű feliratcorpust.¹² Ebből a tényből is fakadt az elképzelés, hogy ezek szerint egy rendkívül jelentős uralkodóról lehetett szó, akinek az uralkodása valószínűleg az Elámot és benne Szúza városát elpusztító nagy asszír hadjáratok (Kr. e. 653–646) előtti időszakra eshetett, és nevének valamilyen formában bizonyára szerepelnie kellett a kortárs mezopotámiai szövegekben is. A Te(m)pti-Huban-Inšušinak és Teumman közötti hangalaki hasonlóság elég volt az azonosítás általános elfogadásához. Az e nézetet támogatók a két névalak különbségét azzal magyarázzák, hogy az akkád változatban szereplő *Te'* az elámi Te(m)pti rövidített formája lenne;¹³ az *umman* az elámi Hu(m)ban istennevnek felelne meg, az Inšušinak pedig teljesen elmaradna a mezopotámiai szövegekben, csakúgy, mint mondjuk az elámi Urtak-Inšušinak nevének Urtak formájában az asszír királyfeliratokban, vagy Hallutaš-Inšušinak nevének Hallušu/Hallusu formájú leírásában.¹⁴

Mindezek alapján a szakirodalom mondhatni kritika nélkül fogadta el Teumman és Te(m)pti-Huban-Inšušinak azonosságát, sőt a mai napig is ez szerepel a legtöbb történeti munkában.¹⁵ Azonban az azonosítással kapcsolatban komoly ellenérvek hozhatók fel: Te(m)pti-Huban-Inšušinak elámi szövegeiben II. Šilhak-Inšušinakot nevezi meg apjaként, Aššur-bān-apli feliratában¹⁶ viszont II. Huban-haltaš és Urtak fivéréként említi Teummant, s előbbiekről tudható, hogy I. Huban-haltaš (Kr. e. 689–681) fiai voltak. Továbbá Te(m)pti-Huban-Inšušinak saját elámi felirataiban nem nevezi magát királynak, ráadásul olyan területekre vezetett hadjáratairól számol be (Alsó-Záb vidéke, a mai Iraki Kurdistan területén), amelyek végig stabil asszír ellenőrzés alatt álltak az Asszír Birodalom fennállásának idején, így Aššur-bān-apli uralkodása alatt is.

A Kr. e. 1. évezredi elámi szövegek nyelvészeti elemzését az elámi kronológia pontosításának érdekében először François Vallat végezte el.¹⁷ Te(m)pti-Huban-Inšušinak szövegeiben Vallat számos olyan filológiai jellegzetességet vél felfedezni, amelyek az Akhaimenida-kori szüzei táblákat (Akropolisz táblák) jellemzik (pl. logogrammák használata), s ezek alapján az újelámi feliratok belső kronológiájában viszonylag későre, a Kr. e. 7. század legvégére vagy a Kr. e. 6. század elejére datálja e feliratokat.¹⁸ Mindezek alapján Teumman azonosítása az elámi feliratokból ismert Te(m)pti-Huban-Inšušinakkal nem tartható, és azt kell feltételeznünk, hogy a Kr. e. 681–653 közötti időszakban hatalom fivér váltotta egymást az elámi trónon, s így Teumman hatalomra kerülése nem jelentett dinasztiaaváltást.

Trónra léptekor Teumman már nem volt ismeretlen az asszír adminisztráció számára, hiszen fivérei uralkodásának idejéből számos asszír jelentés foglalkozik személyével.¹⁹ Ezek alapján úgy tűnik, hogy ő volt az elámi udvarban a babilóniai ügyek

felelőse: több alkalommal is személyesen próbálta meg Asszír ellen lázítani a babilóniai káld törzseket még a 674. évi békekötést megelőzően;²⁰ s a békekötés után is megpróbált aktívan szerepet vállalni Babilóniával kapcsolatos kérdésekben.²¹

Az elámi királyi családon belüli feszültségre következtethetünk abból, hogy Teumman hatalomra kerülésekor fivéreinek fiai nagybátyjuk uralma elől Asszírba menekültek hatvan rokonukkal, számos ijászukkal és sok elámi szabad emberrel együtt.²²

Teumman évekig követelte az asszír udvarban menedéket talált elámi hercegek kiadását Aššur-bān-aplitol, aki természetesen nem volt hajlandó lemondani az esetleg legitim elámi királyként felhasználható vendégeiről. Mindez egyre feszültebb viszonyt eredményezett Elám és Asszír között, amely végül a Kr. e. 653. évi összecsapáshoz vezetett.

Asszír hadjáratok Kr. e. 653-ban

A Kr. e. 653. évi hadjáratok és a diadalmenet részleteiről egyetlen forrás sem ad önmagában teljes képet, így az események minél pontosabb rekonstrukciójához a rendelkezésre álló képi és írásos források egybeolvasására lesz szükség.

Teumman legyőzése és megbüntetése annyira fontos esemény volt az asszír királyi önreprezentáció számára, hogy Aššur-bān-apli két domborműves produkciót is készíttetett róla Ninivében. Először röviddel a hadjáratot követően a nagyapja, Sîn-ahhē-erība által emelt Délnyugati Palota 33. termében,²³ majd tíz évvel később az újonnan építtetett Északi Palota I termében²⁴ – ez utóbbi sajnos nagyon töredékes állapotban maradt fenn. A két ábrázolás a Kr. e. 653. évi eseményeket némileg eltérő hangsúllyal mutatja be.²⁵ Az írott források közül Aššur-bān-apli B és C prizmájának királyfelirata²⁶ nyújtja az események legátfogóbb elbeszélését (a teljes forrásszöveget lásd a cikk végén). Érdekes kiegészítésekkel szolgálnak továbbá az említett domborműveken az ábrázolt jelenetsorok között található magyarázó címkefeliratok (epigráfok).²⁷ Feltehetően még a domborművek elkészítése előtt készültek azok a táblák, amelyek a domborművekre vésendő szövegeket tartalmazták,²⁸ és melyeken fellelhetők mind a domborműveken is megtalálható címkefeliratok pontos megfelelői, mind pedig olyan epigráfok, amelyek az erózió domborműveken végzett pusztítása miatt nem maradtak ránk.²⁹

A két ország közötti háborús konfliktus rekonstrukciójához tulajdonképpen kizárólag az asszír királyfelirat szövege áll rendelkezésünkre – annak minden elfogultságával és propagandisztikus jellemzőjével. Eszerint a közlő háborúról az istenek által küldött előjelek értesítették az asszír királyt: ezek közül az első egy holdfogyatkozás leírása (B prizma v.1–9), ami alapján a nyílt háború kirobbanása egészen pontosan keltezhető Kr. e. 653-ra.³⁰ A második előjel nem más, mint Teumman szelvése: „ajka lebénult, szeme rángatózott és összeszorult a szíve”.³¹ Az ennek ellenére is tovább zajló elámi mozgósítás híre Abu (V.) hónapban jutott el az asszír udvarba, Aššur-bān-apli ekkor éppen Arbélában tartózkodott, és a szöveg egy hosszú szakaszban idézi fel a király Ištar istennőhöz intézett imáját, amelyet követően az istennő feltehetően prófétikus válaszában támogatásáról biztosította az asszír királyt – ez tehát a harmadik isteni előjel.³² Végül negyedikként Ištar

istennő újabb kinyilatkoztatása következett, amely egy álomlátó álmlában jelent meg;³³ a királyt erről is tájékoztatták. Ez utóbbi tulajdonképpen legitimálta, hogy az asszír király személyesen távol maradjon a harctól, s Ninivében várja be a hadjáratról visszatérő csapatait, hiszen az isteni parancs így szólt: „Itt maradj, otthonodban! Lakomázz, igyál sört, énekszóval és zenével dicsőítsd isteni mivoltomat, míg én elmegyek, s véghezviszem mindazt, amire szíved vágyakozik! Arcod el nem sápad, lábad el nem fárad, a csata forgatagában erőd nem fog elhagyni.”

A királyfelirat beszámolója szerint az asszír hadsereg Ulū-lu (VI.) hónapban indult hadjáratra, s a közeledésük hírére Elámba visszavonuló Teummant követve az Ulāj-folyó menti Til-Tubánál megsemmisítő vereséget mért az elámi seregre.

A Til-Tuba-i csata domborműves ábrázolásai

A Délnyugati Palota 33. termének falát Sîn-ahhē-erība olyan csiszolt kőlapokkal borította, amelyekre nem vésetett ábrázolást. A panelek hátlapján található rövid felirat szerint a panelek anyagául a Nipur-hegyből (ma: Cudi Dağ) bányászott *pendū*-kő szolgált, amelyről büszkén állítja a szöveg: annyira értékes alapanyag, hogy korábban csupán nyakékeket készítettek belőle.³⁴ Aššur-bān-apli ezt a termet választotta ki, hogy a Sîn-ahhē-erība által érintetlenül hagyott kőlapokra felvéssze a 653. évi hadjáratok eseményeinek ábrázolásait.

A 33. termet a 30. teremmel összekötő P kapu két oldalán három-három domborműves panel maradt meg, azonban a terem többi falát is domborművek díszíthették, legalábbis erre következtethetünk a teremben feltárt töredékek alapján.³⁵ A kaputól balra (nyugatra) lévő falszakasz domborműves paneljei³⁶ (1–3. panelek) a Til-Tuba-i csatát ábrázolják, a kaputól jobbra feltárt falszakasz paneljeinek (4–6. panelek) felső regiszterében a háborút lezáró diadalmenetet és az ehhez kapcsolódó királyi rituálékat és rituális kivégzéseket jelenítették meg, az alsó regiszterekben pedig a Teumman halála után az asszír király parancsára trónra ültetett elámi herceg, Ummanigaš beiktatását és az elámiak meghódolását láthatjuk.

Az Ulāj-folyó menti Til-Tubánál lezajlott ütközetről készült három panelből álló domborműves jelenet (1a–c. kép) alighanem az asszír művészettörténet legtöbbet tárgyalt alkotása,³⁷ talán azért is, mert nagyon kilóg az asszír palotadombormű-ábrázolások sorából.

Az asszír domborművek ábrázolásain iskolázott szem itt jószerivel eltéved a csata káoszában. A kép nézőjének tanácsalanságát jól foglalja össze Zainab Bahrani az alábbi összegzésében: „Az egyik időpillanat és egy másik ábrázolása közötti kapcsolat nem egyértelmű. Nem található benne olyan, a térben haladó lineáris mozgás, amely jelezné az (ábrázolt események) időbeli egymásutániságát. Ezt a domborművet nem tudjuk olvasni sem balról jobbra, sem letről felfelé, sem más irányban, amit a narratív megjelenítés törvényei alapján elvárnánk. (...) Ha nincs szabályos, egyenes vonalú időbeliség a Til-Tuba domborműveken, el kell gondolkoznunk azon, mit jelent mindez az asszír művészet többi alkotására nézve, melyeket gyakorta próbálunk meg a narratív progresszió egy előre meghatározott elgondolása szerint olvasni. A direkt vagy

1. kép. A Til-Tuba-i csata Aššur-bān-apli palotadomborművén.
Ninive, Délnyugati Palota, 33. terem, 1–3. panel. BM WA 124801a–c (Niederreiter Zoltán felvétele)

lineáris haladásnak ezt a semmibevevését tudatos döntésnek tekinthetjük.³⁸

A csatajelenet ábrázolásának ezt az asszír művészetben teljességgel szokatlan és egyedülálló voltát újabban az egyiptomi művészet hatásával szokás magyarázni. Aššur-bān-apli hadserege – és a hadsereget minden hadjáratra elkísérő művészei – az e jelenetsor elkészítését megelőző években ugyanis többször is megjárták Egyiptomot, Kr. e. 663-ban pedig az asszírok még Thébát is elfoglalták és kifosztották, tehát lehetetlen, hogy ne találkoztak volna II. Ramses és III. Ramses monumentális csatajelenetivel, s talán ezek hatása érezhető a Til-Tuba-i csatát ábrázoló domborműveken.³⁹

A jelenetet a kutatók egy másik csoportja az asszír művészet egy sajátos, a korábbi korszakokban csak sporadikusan megfigyelhető jellegzetességének dominánssá válásával magyarázza. Az asszír domborművek némelyikén ugyanis egy-egy mozdulatsor különböző fázisait ábrázolják, s ekként jelenítik meg a mozgást. Ilyen a Kr. e. 13. században készült talapat,⁴⁰ amelyen az imádkozó I. Tukulti-Ninurta király (Kr. e. 1243–1207) alakja előbb állva, majd közvetlenül mellette térdelő pozícióban is látható, vagy II. Aššur-nāšir-apli (Kr. e. 884–859) tróntermének domborműve, ahol a király egy stílizált fa körüli mozgását úgy jelenítik meg, hogy a fától jobbra és balra is ábrázolják az uralkodót.⁴¹ Ez az asszír művészetben mindvégig jelenlévő ábrázolásmód Aššur-bān-apli több domborművén is megfigyelhető: ilyen az Északi Palota S¹ terméből előkerült oroszlánvadász-jelenet,⁴² amelyen a ketrecből előbújó, a király felé rohanó, majd a királyt megtámadó oroszlánt egyetlen regiszterben belül jelenítik meg; vagy az S teremről származó vadászjelenet, amelyen egy gazellavadászatot láthatunk:⁴³ a vad először sétál, majd megriadva menekülni kezd – a háta mögött már suhan a kilőtt nyilvessző, mely majd leteríti –, s végül a nyíllal átlőtt, felbukó állat képe következik. Először Eckhard Unger figyelt fel erre az ábrázolástechnikára, és *kinematographische Erzählungsform*⁴⁴ nevezte el, Julian E. Reade ugyanezt *strip-cartoon effect*nek hívta,⁴⁵ újabban pedig Chikako Watanabe a művészettörténetben bevett *continuous style / der kontinuierende Stil* kifejezést alkalmazta rá.⁴⁶

Az imént említett ábrázolásokon azonban jól követhető az időbeliség, a jelenetek valamilyen irányban végül is „jól olvashatók”. Nem így a Til-Tuba-i csatajelenetnél, amelynek részletgazdag kavalkádjában tájékozódásunk egyetlen vezérfonala Teumman király feje, amely hétszer jelenik meg a domborművön, három alkalommal már a testétől elválasztva. A je-

lenet követésében hasznos segítséget jelentenek a szokatlanul nagy számban alkalmazott címkefeliratok is, melyek egyrészt lehetővé teszik a néző számára, hogy a hagyományos narratív reprezentáció által nyújtott értelmezési mankók nélkül is eligazodjon, másrészt a történetmesélés új dimenzióját nyitják meg azáltal, hogy az ellenségtől származó idézeteket is közléstesznek, mintegy képregény-szerűvé téve a jelenetet.⁴⁷

A hárompanelnyi jelenetsor középső paneljének felső regiszterében kezdődik az eseménysor, folytatódik jobbra, majd le és a középső regiszterben visszafelé balra, hogy aztán a bal szélső panel felső regiszterében továbbra is balra haladva érjen véget a „történet”. Az elámi király, Teumman és fia, Tammaritu sokszor kerülnek ábrázolásra, végig neveltségek, kétségbeesettek, hajlott testűek, végtagjaik összevissza csapódnak.

1. Rögön a történet elején mindketten kizuhannak a kocsijukból (2. kép). Az idevágó címkefelirat így szól: „Teumman, Elám királya a csata forgatagában megsebesült, hogy életét mentse, egy erdőben rejtőzött el. Bubütu-kocsija, királyi járműve felborult és reá zuhant.”⁴⁸ Teumman és fia fejfelé lefelé zuhannak ki a kocsiból; egy nyilvessző már kiáll az elámi király hátából – ilyen sebet csak menekülés közben lehet szerezni –, kezük tehetetlenül lóg, a királyi fejdísz leesik Teumman fejről.

2. A sebesült Teumman fia megpróbálja karjánál fogva kivezetni apját a csata forgatagából (2. kép). Teumman derékban meghajlik, fejfedője ugyan újra a fején van, de a nyilvessző továbbra is kilóg a hátából. Fia kétségbeesve tekint hátra, az üldözőik felé.

3. Asszír katonák veszik körül őket, Tammaritu harcol, kifeszíti íját, Teumman viszont fél térdre ereszkedik, a nyilvessző immáron nem a hátából, hanem a hasából/combjából áll ki (3. kép). Címkefelirat: „Teumman kétségbeesve így szólt fiához: „»Vedd fel az íjat!«”⁴⁹

4. A 4. képen látható jelenetben kétszer is megjelenik Tammaritu: először térdel, miközben egy asszír katona buzogánnyal fejbe csapja, majd a lefejezett holtteste apja testén fekszik keresztben, akinek éppen elválasztják a fejét a nyakától. Címkefelirat: „Teumman, Elám királya a heves csatában megsebesült. Tammaritu, idősebb fia karon fogva vezette őt, hogy életüket mentse, menekültek. Egy erdőben bújtak el. Aššur és Ištar segítségével megöltem őket. Fejüket egymás előtt vágtam le.”⁵⁰ A panelen ez a történet jobb oldali végpontja, itt visszafordul, s innentől kezdve jobbról balra követhető a jelenet.

2. kép. A Til-Tuba-i csata jelenetének részlete: Teumman és Tammariitu kizuhannak kocsijukból, majd menekülnek (Niederreiter Zoltán felvétele)

3. kép. A Til-Tuba-i csata jelenetének részlete (Niederreiter Zoltán felvétele)

5. Két asszír katona – egyik kezükben tőr, másik kezükben egy-egy levágott fej – öles léptekkel halad a csata forгатagában jobbról balra a középső regiszterben. Elöl egy auxiliáris katona, mezítláb, sisak nélkül, hátán tegezzel, jobb kezében Tammariitu levágott fejével, bal kezében egy kivont, de visszafelé fordított pengéjű tőrrel. A hátsó katona (5. kép) talpig páncélba öltözött, fején csúcsos sisak, vállára akasztva egy íjat hord. Bal kezében viszi Teumman levágott fejét, jobbában kivont tőr, pengével előre tartva.

6. A bal oldali panel felső regiszterében lévő sátorban számtalan levágott fejet hordtak össze (6. kép). Két asszír katona – mindkettő páncélos, csúcsos sisakban, bal kezükben lándzsát tartanak – visz egy-egy fejet a sátor felé: megint csak Teumman és Tammariitu fejét.

4. kép. A Til-Tuba-i csata jelenetének részlete: Teumman lefejezése (Niederreiter Zoltán felvétele)

7. Egy elámi kordé száguld bal felé (6. kép), a kordét egy elámi vezeti, menetirányban egy csúcsos sisakú asszír katona ül, kezében előretartja Teumman fejét, mögöttük pedig menetiránynak háttal ül két asszír katona, egy csúcsos sisakos és egy auxiliáris, kezükben íjat tartanak, lábukat lelógatják a kordéről. Címkefelirat: „Teumman, Elám királyának feje,

5. kép. A Til-Tuba-i csata jelenetének részlete: asszír katona viszi Teumman levágott fejét (Niederreiter Zoltán felvétele)

6. kép. A Til-Tuba-i csata jelenetének részlete (Niederreiter Zoltán felvétele)

melyet hadseregem egy közkatonája vágott le a csata forga-
tagában. Hogy a jó hírt megkapjam, sietve hozták el nekem
Asszíriába.”⁵¹

Teumman levágott feje tehát elindult hosszú útjára, azonban
mielőtt végigkísérném további sorsát és szerepét az asszír had-
járatokat lezáró győzelmi ünnepek során, előbb kövessük
tovább a Til-Tuba-i csatában győzedelmeskedő asszír sereg út-
ját, hiszen az ünnepekhez egy-két további dolgot még be
kell szerezniük!

Az asszír csapatokkal tartott a Kr. e. 664-ben, Teumman ha-
talomra kerülésekor Asszíriába menekült elámi hercegek közül
legalább kettő. A királyfelirat így fogalmaz:

*Aššur és Ištar félelmetes ragyogása Elámot elborította, igám-
ba hajolt az ország. Trónra ültettem Ummanigašt, aki koráb-
ban elmenekült (Elámból) és megragadta lábamat. Tammari-
tut, harmadik fivéréit Hidalu ország királyává tettem.*

Hidalu ország a mai iráni Húzíisztán tartomány keleti, hegyvidé-
ki részén fekvő, ismert története során általában Elám vazallusi
függésében létező államalakulat volt. Sajnos csupán a címkefel-
irata⁵² maradt ránk annak a domborműnek, amely Hidalu ország
meghódoltatását ábrázolta. Eszerint amikor Teumman halálát kö-
vetően az asszír seregek Hidaluba vitték az addig Ninivében lakó
elámi herceget, Tammaritut, két helyi főember, Umbakidinu, az
ország *nāgiru*ja és Zinēni,⁵³ aki a *ša pān māti* tisztséget töltötte
be, az asszír sereg közeledtének hírére megölték Hidalu királyát,
Ištar-nandit és az asszírokkal megegyezni nem akaró előkelő-
ket Hidaluban, majd levágott fejüket az asszír sereg elé vitték.

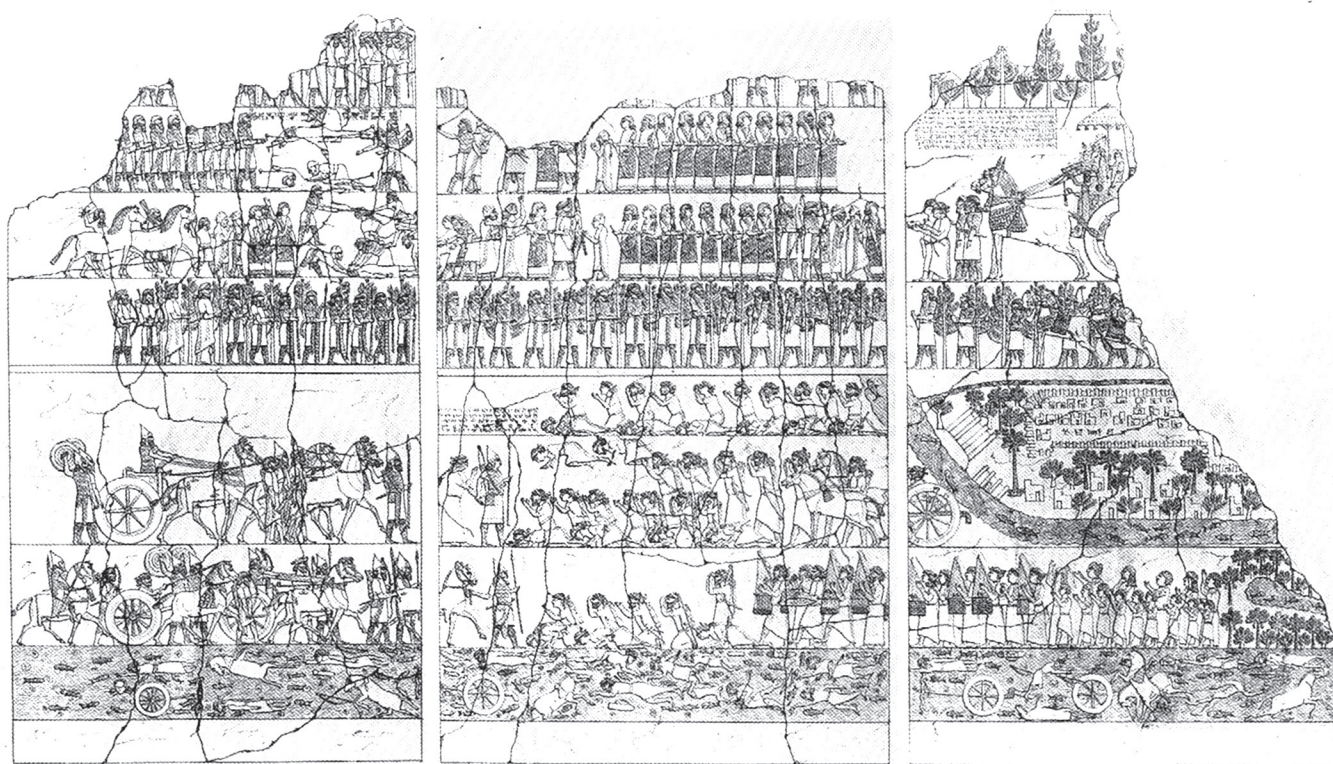
Az elámi trónra ültetett Ummanigaš beiktatását ábrázoló
domborműjelenet viszont teljes egészében ránk maradt, a Dél-
nyugati Palota 33. terme 4–6. paneljeinek alsó regisztereiben
(7. kép). A jelenetben ábrázolt alakok rendezett sorokban lát-
hatók, s mindez éles ellentétben áll a Til-Tuba-i csata ábrázolá-
sának káoszával – a rendezetten meghódoló elámiak mellett
(a domborművön: alatt) azonban az Ulāj-folyó látható, amely-
nek vizében a csatában legyilkolt és megcsonkított elámi kato-
nák holtteste mellett elpusztult lovak, széttört harciszekerek
és mindenféle háborús törmelék úszik. A jelenet bal szélén az
asszír hadsereg látható, lovasok, harcikoscszók és gyalogos ka-

tonák. Az asszírokkal szemben, a jobb oldalon elámiak tűnnek
fel: jellegzetes fejpántjukat viselik, van, aki már földre borult,
más még csak térdel, néhányan pedig még csak most kezdenek
lehajolni. Ők a meghódolók; mögöttük fekszik Madaktu, Elám
egyik nagyvárosa. A folyó mellett vonul fel – a hullákhoz a
legközelebb – egy, az esemény fényét emelni hivatott komplett
elámi zenekar: hárfások, citerások, aulososok, mögöttük tap-
soló-énekző nők és ifjak.⁵⁴ A két csoport – asszírok és elámiak
– között látható Ummanigaš, Elám eljövendő királya, akinek
a kezét egy asszír eunuch fogja, húzza maga után a herceget,
akinek felsőteste ettől enyhén megdől. Igaz, a jelenet egészé-
re érvényes, hogy minden asszír alak dereka egyenes, mint a
szálfa, s a zenekart leszámítva nincs olyan elámi, akinek ne
görcsölne a háta valamelyest. Összességében elmondható: rit-
kán látni ennyire gyámoltalan trónkövetelőt, és az ábrázolás
üzenete – miszerint Ummanigaš csak és kizárólag annak kö-
szönheti hatalmát, hogy Aššur-bān-apli ezt akarta – akkor is
félreérthetetlen volna, ha nem lenne a jelenet központi figurái
felett egy magyarázó címkefelirat is.

*Ummanigaš, a menekült, az előttem meghódoló szolga. Pa-
rancsomra, az eunuchom, akit vele küldtem, öröm és ujjon-
gás közepette bevezette őt Szúzába és Madaktuba, és annak
a Teummannak a trónjára ültette, akit legyőztem.*⁵⁵

Ez az öröm és ujjongás sugárzik minden egyes meggörcsült elá-
mi hátból.⁵⁶ A dombormű készítői talán még nem tudták, amit
mi már tudunk: Ummanigaš uralkodása rövidnek bizonyult,
még két évet sem töltött Elám trónján, mikor egy elámi trón-
követelő, (II.) Tammaritutu parancsára meggyilkolták.⁵⁷

Ummanigaš egyik első intézkedése volt az asszír királyfelirat
tanúsága szerint, hogy egy mind ez ideig Elámban védelmet talá-
ló menekültet kiszolgáltasson Asszíriának.⁵⁸ A kiadott Aplāja hí-
res családból származott: nagyapja II. Marduk-apla-iddina volt,
Bīt-Jakīn vezetője, II. Šarrukīn és Sīn-ahhē-erība adáz ellenfele,
aki kétszer is megszerezte a babilóni trónt (Kr. e. 721–710, 703),
majd végleg Elámba menekült; apja pedig Nabû-ušallim, aki
számára az elámiak még Kr. e. 674 előtt szerették volna meg-
szerezni Tengerföldet, annak fivérével, Na’id-Mardukkal szem-
ben.⁵⁹ Nem tudunk róla, hogy személyesen Aplājának lett volna

7. kép. Ninive, Délnyugati Palota, 33. terem, 4–6. panel. Original Drawings VI, 60 és II, 6 (Barnett–Bleibträu–Turner 1998, nos. 384–386 nyomán)

olyan bűne, ami miatt helyet érdemelt az asszír diadalmenetben; lehetséges, hogy a származása is elég volt mindehhez.

Az asszír sereg ezután az elámiakkal szövetséges káld törzs, Gambulu ellen vonult. Fővárosuk, Ša-pi-Bēl elpusztítását követően a Kr. e. 664. évi elámi támadás felbujtói között megnevezett Bēl-iqīša fiait, Dunanut és Samgunut családjaikkal és főembereikkel együtt Asszíríába vitték.⁶⁰ Szintén Gambuluban ejtették foglyul a másik felbujtó, a nippuri helytartó, Nabū-šum-ēreš fiait, Nabū-nā'idot és Bēl-ēirt, továbbá magukkal vitték a már egy évtizede halott apjuk csontjait is.⁶¹

A 653. évi hadjáratokat lezáró győzelmi rituálék

Mivel a domborműves ábrázolások igen töredékes állapotban maradtak fenn, s a királyfelirat beszámolója egyrészt szükségszerű, másrészt – éppen ezért – egyszerűsítve számol be harci cselekményeket követő eseményekről,⁶² a győzelmi rituálék rekonstrukcióját elsősorban a címkefeliratok információira támaszkodva végezhetjük el. A következőkben a rituálésor nyolc fázisát különítem el.

1. A Til-Tuba-i csatajelenet bal felső sarkában elrobogó szekér Teumman levágott fejével Ninivébe ért. Az erről beszámoló címkefelirat így szól:

Teumman, az elámi király feje, melyet Aššur, Šin, Šamaš, Bēl, Nabū, a ninivei Istar, az arbélai Istar, Ninurta és Nergal segítségével hadseregem egy közkatonája vágott le a csata forgatagában, s hamar elhozta nekem. Az „Aššur kegyes

*uralkodója éljen soká” nevű kapunál a kocsim kerekei elé dobták. Teumman fejről levágtam a húst, s rácsaptam.*⁶³

Az itt megnevezett kapu Julian Reade rekonstrukciója alapján Ninive város Aššur-kapuja volt.⁶⁴ Ez a város déli kapuja, innen indult a városon belül északnak a királyi felvonulási útvonal – egy 52 könyök (tehát kb. 28,6 méter) széles egyenes út, mely rendeltetése szerint különböző processziók helyszínül szolgált.⁶⁵ A király által a levágott fejen véghezvitt beavatkozást ugyan nem tudom interpretálni, de talán hozzájárulhatott Teumman dehumanizálásához, amiről még szólok a későbbiekben. Nathalie May szerint⁶⁶ ez a cselekedet feltehetően az orr és az ajkak eltávolítását jelenthette, és párhuzamba állítható egyrészt a kultuszszobrok vagy királyportrék megrogálásával, amely a szobrok szimbolikus táplálását teszi lehetetlenné,⁶⁷ másrészt a legyőzött ellenfél holttestének további feldarabolása – ahogy Aššur-bān-apli egyik királyfeliratában fogalmaz – „növeli annak halálát”.⁶⁸

2. Ezután egy processzió indult Ninivéből Arbélába (kb. 85 km). A menetben megtalálható az asszír király, Teumman levágott feje, foglyok – köztük a Gambuluból elhozottak is –, valamint zenészek. Az Arbélai Istar az asszír pantheon egyik legjelentősebb alakja,⁶⁹ harcias aspektusát érzékletesen mutatja be Aššur-bān-apli királyfeliratának álomjelenete:⁷⁰ [A]z istennő jobbán és balján is tegezeket viselt, kezében íjat hordozott, és az álom egy pontján kardját is előrántotta, majd

arcából lángnyelvek csaptak elő, s vadul lépdelve indult el Teumman, az elámi király legyőzésére, dühödten szállt szembe vele.

A Teumman-történetben különlegesen fontos szerepe volt az istennőnek, hiszen hozzá imádkozott a király az elámi mozgósítás hírére, s ő biztosította az asszír diadalt megőrzendő ominózus jelek többségét.

Az Arbélai Istar azonban nem Aššur-bān-apli uralkodása idején vált jelentős, a diadalmenetek során különös tiszteletnek örvendő istenséggé: a Kr. e. 10. század végén uralkodó II. Aššur-dān feliratából⁷¹ arról értesülünk, hogy a király Kundibhalét, Katmuhu (a mai Tur Abdin keleti része) ország királyát Arbélában nyúztatja meg, s bőrét a városfalra húzza. Ehhez természetesen a legyőzött uralkodót Arbélába (a mai Erbilbe) kellett szállíttatnia (kb. 240 km), s nehéz elképzelni, hogy ez a vonulás ne valamiféle diadalmenetben valósult volna meg. Szinte szó szerint azonos beszámoló közöl II. Aššur-nāšir-apli Būbutu, Ništun város urának arbélai tortúrájáról,⁷² és mint hamarosan látni fogjuk, Aššur-bān-apli arbélai triumphusa is bővelkedik a hasonló jelenetekben.

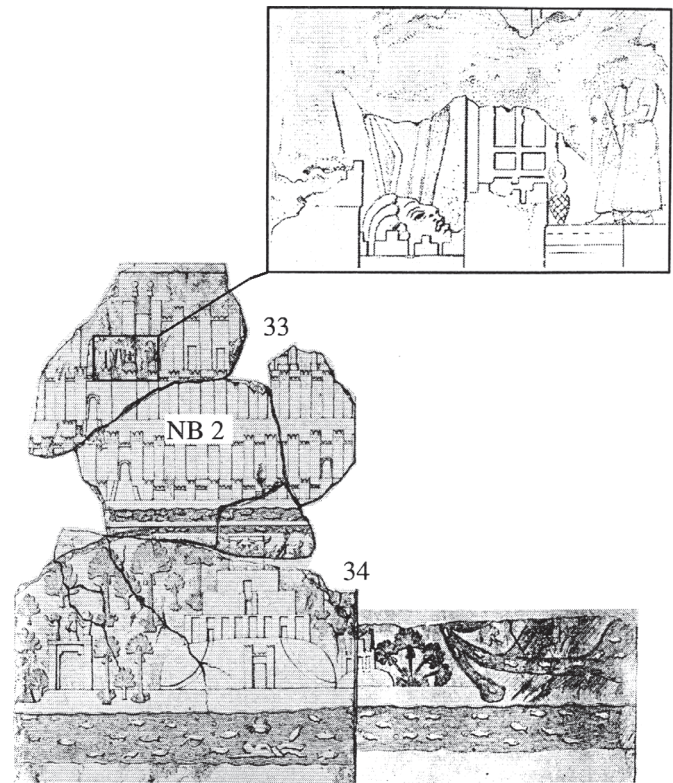
Arbélához érve a menet nem vonult be a városba, hanem megállt Milqī'ában, Istar istennő városon kívül fekvő akītu-templománál.⁷³ A jelenet domborműves ábrázolása sajnos nem maradt fenn, a címkefeliratokat tartalmazó táblán azonban olvashatjuk az idevágó epigráfot:

Én, Aššur-bān-apli, Asszíria királya bőséges áldozatot mutattam be Milqī'ában Šatri istennő (Arbélai Istar) ünnepén. Ekkor Dunanut kéz- és lábbilincsben elébem vezették. Miután befejeztem az [akītu-templom szertartását], a [gambulu] Dunanut, Bēl-iqīša fiát arcával a földre fordítottam, [ijamat] a hátára állítottam.⁷⁴

Már Aššur-ah-iddina Kr. e. 671. évi arbélai triumphusával kapcsolatban is láthattuk, hogy a király és serege a helyi akītu-ünnepség idején érkezik a városhoz – ez Addaru (XII.) hónapra esett⁷⁵ –, mikor Istar istennő kultuszszobra a városon kívül álló akītu-templomban tartózkodott.⁷⁶ Az istennővel a király tehát először a város határain kívül, a „pusztában” találkozott, részt vett az itt rendezett ünnepségen, majd az istennővel együtt vonult be a városba. Erről a mozzanatról is megemlékezik egy címkefelirat:

Én, Aššur-bān-apli, Asszíria királya, miután áldozatot mutattam be Šatri istennő számára az akītu-ünnepen, megragadtam Istar kocsjának gyeplőjét, és Dunanuval, Samgunuval, Aplājával és Teumman, Elám királyának levágott fejével, melyet Istar úrnő adott kezemre, örvendezve vonultam be Arbéla városába.⁷⁷

3. A rituálásor következő fázisa egy olyan szertartás ábrázolása és leírása, amelyet Arbélában, az Istar-templom előtt vitt véghez Aššur-bān-apli. Az Északi Palota I terméből előkerült dombormű⁷⁸ (8. kép) felső regiszterében egy négyfalú várost ábrázol, az epigráf alapján ez kétségtelenül Arbéla. A kép tetején két pózna látható, rajtuk feltehetően istenszimbólumok – ez lehet a város főistenének, Istartnak a temploma. A templom előtt emberi alakok körvonalai láthatók. A nagyított rajzon már jól látszik egy tobozlábú asztal, attól jobbra két alak, balra pedig egy íjat tartó figura, minden bizonnyal a király. Az íj tövében egy némileg megcsönkített, levágott fej látható. Eckhard Unger ismerte fel először,⁷⁹ hogy a jelenet feltehetően össze-

8. kép. Északi Palota, I terem, 9. panel
(May 2012, 483, fig. 20 nyomán)

kapcsolható a B prizma királyfeliratában szereplő (vi.66–69), Ninivében véghezvitt cselekménnyel, amikor Aššur-bān-apli libációt hajt végre, bort csorgat Teumman levágott fejére. A királyfelirat egy másik változatában egy újabb részlet is kiderül a szertartásról:

Ekkor kezembe vettem az íjat, és Teumman, Elám királyának levágott feje fölé állítottam azt.⁸⁰

A jelenet nagyon hasonlít az asszír művészetben gyakran ábrázolt szertartásra, amikor a király a vadászatot követően libációt végez az elejtett vadak – általában oroszlánok vagy bikák – fejénél.⁸¹ Az Aššur-bān-apli Északi Palotájának S¹ termében⁸² megtalált domborművön (9. kép) a legyőzött oroszlánokra bort csorgató király szintén felállítja íját az elejtett vadak fejénél. Az áldozatbemutató kelleke itt is a tobozlábú asztal, és a király háta mögött álló két segítő is párhuzamba állítható az arbélai szertartás jelenetével.⁸³

4. A rituálásor következő lépését a Gambulu ellen indított háborúban elfogott két istenkáromló főméltóság tortúrája képezte. A királyfelirat megfogalmazásában:

VI 83–92 Ami Mannû-kī-ahhēt, Dunanu helyettesét és Nabû-šallit, Gambulu tartomány elöljáróját illeti, akik isteneimet káromolták, Arbélában nyelvüket kitéptem és lenyúztam bőrüket.

Az eseménynek domborműves ábrázolása is fennmaradt (10. kép). Az ábrázoláshoz címkefeliratok is készültek két, némileg eltérő változatban. Az első, bővebb szöveg agyagtáblán maradt fenn, s így szól:

9. kép. Aššur-bān-apli palotadomborműve, Ninive, Északi Palota, S¹ terem (BM 124886, a dombormű alsó regisztere). A király libációt mutat be az elejtett oroszlánok teteménél (© Trustees of the British Museum)

10. kép. Aššur-bān-apli palotadomborműve, Ninive, Délnyugati Palota, 33. terem, 4. panel felső regisztere, részlet: kivégzések Arbélában (© Trustees of the British Museum)

Ēn, Aššur-bān-apli, a mindenség királya, Asszíria királya. Ursa, Urartu királya elküldte előkelő embereit, hogy egészségem felől érdeklődjék. Eljűk állítottam Nabú-damiqot és Unbadarát, elámi előkelőket, az arcátlan üzeneteket tar-

talmazó irótblákat kezükben tartva. Velük szemben Man-nū-kī-ahhē, Dunanu helyettese és Nabū-ušalli, Gambulu tartomány elöljárója. Kitéptem nyelvüket és megnyűzattam őket.⁸⁴

A kivégzés tehát diplomáciai eseménnyé is vált: az urartui király követei az elfogott elámi követek társaságában – akik még Teumman üzeneteit vitték Aššur-bān-apli színe elé a konfliktus kirobbanása előtt – nézték végig a tortúrát.

5. A menet az arbélai szertartások elvégzése után visszatért Ninivébe. Kérdés, hogy más asszír triumphusok útvonalán haladva⁸⁵ előbb ellátogattak-e Aššur városába, hiszen a királyfelirat egyik megjegyzése szerint (vi.76–82) Dunanut és Samgunut Arbélába és Aššurba is elvitték.⁸⁶ A Kr. e. 653. évi hadjáratok győzelmi ünnepeit bemutató forrásokban az aššuri látogatás azonban nem kapott szerepet. A Ninivébe vonuló menetben ekkor már az urartui követek is részt vettek (11. kép) – alakjuk jól felismerhető, mivel az asszírok mindig nagyon alacsonynak ábrázolták az urartuiakat.⁸⁷ A jelenet alsó regiszterének bal szélén két verekedő alakot látunk, a két testvért, Dunanut és Samgunut, akiknek megalázásához hozzátartozott, hogy a diadalmenet során Teumman és Ištar-nandi, Hidalu királyának levágott fejét vitték nyakukba kötve.⁸⁸

6. Ninivébe érkezvén Teumman feje az Arbélában véghezvitt rítushoz hasonló szertartás középpontjába került, amelyet a város egyik kapujában hajtottak végre, majd közszemlére tették a fejet. A királyfelirat így számol be erről:

vi.66–69 Teumman levágott fejére a Ninive közepében álló nagykapuban bort öntöttem. Hogy Aššur és Ištar hatalmát mutassa, a nép számára közszemlére állítottam Teumman, az elámi király levágott fejét.

Erről a jelenről egy címkefelirat is készült:

Én, Aššur-bān-apli, Asszíria királya, áldozatként helyeztem el Teumman, Elám királyának fejét a belső város kapujánál. Ahogy a jóslat régtől fogva megjövendölte: „Ellenséged fejét levágván, önts reá bort.”⁸⁹

Ez az utolsó jelent, amiben Teumman levágott feje szerepet kapott a Kr. e. 653. évi győzelmi rituálék során, s talán most jött el az ideje, hogy összegezzük az eddig a fejjel történt rituális cselekedeteket. A királyfelirat (iv.74) Teumman trónra lépéséről úgy számol be, hogy az elámi királyt *tamšil-gallínak*, egy *gallú*-démon képmásának nevezi. A *gallúk* rosszindulatú, alvilági démonok, nem evilági létezők, és Teummanon kívül ezt a jelzőt Asszíria több ellensége is kiérdemelte már a királyfeliratokban.⁹⁰ A győzelmi ünnepségek során a király kétszer is olyan rituálét hajtott végre a levágott fejjel – új felállítása, áldozati asztal, libáció –, ami egyrészt ismerős lehetett mindenki számára, hiszen asszír ábrázolásokon

ekkor már bő kétszáz éve jól adatolható gyakorlat ez, másrészt teljességgel szokatlan újdonság, hogy a rituálét nem egy vadászat során leterített állat teteménél végzi a király, hanem egy csatában megölt ellenség fejénél. Hiába szerepel a címkefeliraton, hogy egy jóslat régi jövendölését teljesíti be ezzel a tétellel Aššur-bān-apli, a fejét zsákmányul ejtő király póza még akkor is radikális újításnak tűnik, ha az asszír hagyományon végigvonul a harcban levágott fejek gyűjtögetésének szokása.⁹¹ A démon levágott fejének kapura akasztása pedig egyértelműen irodalmi allúzió: a *Gilgameš-eposzban* (V. tábla 292–302.) a Cédruerdőt őrző démon, Humbaba levágott fejét Gilgameš elviszi Nippurba, és ott Enlil istenség templomának kapujára akasztja. Aššur-bān-apli tétellel Teummant Humbabaként jeleníti meg,⁹² s ezzel saját magát a mezopotámiai királyok őstípusát jelentő Gilgamešsel állítja párhuzamba. Mindezek által a levágott emberi fej átértelmezésre kerül: egy démonikus entitás trófeájává válik, s a küzdelem, amivel az asszír király megszerelte, mítikus kontextusba helyezi magát a királyt is.

7. Ninivében folytatódtnak az Arbélában megkezdett tortúrák. Előbb láncsal egymáshoz kötik Dunanut, Samgunut, Apláját és egy medvét, és így állítják őket közszemlére.⁹³ Majd a nyilvános megalázást a foglyok brutális kivégzése követi a nyúzóasztalon: testüket állatok módjára dolgozzák fel, maradványaikat pedig körbehordozzák a birodalomban (B prizma: vi.87–92, lásd a forrásszöveget).

8. A ritualizált kivégzések sorát a 664. évi elámi támadás egyik felbujtójának, a volt nippuri helytartó, Nabû-šum-ēreš fiainak tortúrája zárja (12. kép). A Délnyugati Palota 33. termének 1. paneljén a Til-Tuba-i csatát ábrázoló palotadombormű bal felső sarkában egy kivégzési jelenet található, amely összekapcsolható a királyfelirat egy szakaszával:

11. kép. Aššur-bān-apli palotadomborműve, Ninive, Délnyugati Palota, 33. terem, 5. panel felső regisztere, részlet: asszír diadalmenet részlete (Russell 1999, 181, fig. 66 nyomán)

^{vi.93–vii.2} *Ami Nabû-nā'idot és Bēl-ējirt illeti – akiknek apja, Nabû-šum-ēreš, az a nippuri helytartó volt, aki annak idején a Babilónia elleni támadásra felbujtotta Urtakot –, őket arra kényszerítettem, hogy a Ninive közepében álló kapu előtt zúzzák össze Nabû-šum-ēreš csontjait, amiket még Gambuluból hoztattam el Asszíriába.*

A kivégzés során a két fiúnak haláluk előtt örlökövön kellett porrá zúznia apjuk kihantolt csontjait. Ennek jelentősége szorosán összekapcsolódik a mezopotámiai túlvilághittel és a halotti szellemek ellátásáról való gondoskodás szükségességével. A mezopotámiai felfogás szerint ugyanis a halotti szellemek rendszeres ellátásra szorultak: ez az ún. *kispu(m)*.⁹⁴ Ennek fontos eleme egyrészt, hogy a halott fiági leszármazottai kimondják az Alvilágban élő rokonuk nevét (*zikir šumi*), másrészt, hogy élelmiszer-áldozatot mutassanak be – bort, sört, mézet vagy olajat csorgattak a sírokba, illetve lisztet vagy darát hintettek bele. A *kispu* érvényes végrehajtásához az elhunyt maradványai is kellettek; nem véletlen, hogy II. Marduk-apla-iddina, mikor Kr. e. 700-ban végleg Elámba menekült, kivette a sírból ősei csontjait, és azokat is magával vitte új otthonába.⁹⁵ Az itt végrehajtott rítus Nabû-šum-ēreš halotti szellemének további ellátását tette lehetetlenné: nincs többé, aki áldozatot mutathatna be, s nincs lehetőség a halotti szellem táplálására sem.

Ennyi csonkolt testrész és naturalisztikusan ábrázolt kivégzésjelenet megtekintése után felmerülhet az olvasóban a kérdés: az asszírok miért tették ezt? Hiszen itt nem csupán önmagukban a kegyetlen kivégzések jeleneteinek látványa okozhat kellemetlen érzést a modern szemlélőben, hanem az a tény is, hogy az Asszír Birodalom fénykorában a királyi propaganda legfontosabb üzeneteinek egyike éppen ez volt, s a

12. kép. Aššur-bān-apli palotadomborműve, Ninive, Délnyugati Palota, 33. terem, 1. panel felső regisztere, részlet: Nabû-nā'id és Bēl-ētir kivégzése
(© Trustees of the British Museum)

legjelentősebb vallási ünnepeiken ez a tematika komoly hangsúllyal szerepelt.

Egy lehetséges válasz lehet erre a pszichológiai hadviselés (*psychological warfare*) módszere, amit az asszírok minden bizonnyal alkalmaztak.⁹⁶ Talán még nem olyan nehéz visszaemlékeznünk az Iszlám Állam (DAESH) harcosainak váratlanul sikeres 2014-es iraki offenzívájára, amikor is a mind létszámát (1500 kontra 60000), mind fegyverzetét tekintve abszolút hátrányban lévő DAESH-harcosok támadása elől tulajdonképpen egy komplett, modern fegyverzettel bíró iraki hadsereg futott el Mószulnál. Számomra egyértelmű, hogy ez a katonai vereség elsősorban pszichológiai okokkal magyarázható, s a győzelmet a DAESH gondosan felépített propagandája – a „lefejezős” videóok, a nyilvános és tömeges kivégzések megkomponált jelenetei, amelyek pillanatok alatt bejárták a világsajtót – ké-

Aššur-bān-apli uralkodását biztosító „Örökösödési szerződés” egyik átokformulája így szól:

*Adad, az ég és a föld csatornáinak felügyelője szüntesse meg az esőt országodban, földjeid maradjanak termés nélkül, (majd) nagy árvíz áraszsa el azokat; a sáskák emésztek el lábon álló gabonádat, az őrlőkő zaja ne hallatszódjék házádban, az őrlésre szánt gabona tűnjön el előled; gabona helyett fiaid és lányaid a te csontjaidat öröklék meg!*⁹⁹

Az ellenség legyőzése tehát nem volt elég, az istenek által szavatolt eskü megszegésével megbontott kozmikus világregend helyreállítása csak az eszközök megbüntetésével, az isteni átkok végrehajtásával valósulhatott meg.

Aššur-bān-apli királyfelirata¹⁰⁰

^{iv.18–28} Hatodik hadjáratomban¹⁰¹ Urtaku, Elám királya ellen vonultam, aki nemzőatyám jótéteményeit elfeledvén, nem őrizte meg a barátságot. Mikor Elámban az aszály miatt éhínség támadt, a nép életének megmentéséért gabonát küldtem, segítséget nyújtottam neki (lit. *megragadtam a kezét*). Alattvalóit, akik az éhínség elől menekülven Asszíriában telepedtek le, egészen addig élelmeztem, míg (végül) az eső lehullott országában, és betakaríthatták a termést, (ekkor) visszaküldtem őket hozzám. Az elámi (királlyal) harcot nem terveztem, támadására nem számítottam.

^{iv.29–32} Bēl-iqīša, Gambulu (vezetője), Nabû-šum-ēreš, a *šandabakku* (Nippur helytartója) – saját alattvalóim (lit. *arcomat néző szolgák*) – és Marduk-šum-ibni, Urtaku eunuchja egymással szövetségbe Sumer és Akkád megtámadására hazugságokkal bujtogatták Urtakut, Elám királyát.

^{iv.33–41} Urtaku, akivel korábban semmilyen vitám nem volt, csapatait mozgósította, Karduniaš (Babilónia) ellen gyors támadást intézett. Egy Ninivébe érkező futár számolt be az elámi támadás híréről, ő mondta el nekem. Szívem nem hajlott Urtaku megtámadására, (aki) békeköveteit folyamatosan küldte énhozzám.

^{iv.42–48} „Hírvivőm nézze meg Elám királyát!” – adtam ki azonnal a parancsot. Elment, és visszatérvén megbízható jelentést tett nekem: „Az elámiak saskajárásként özönlötték el Akkád országának egészét, Babilón mellett foglalták el állásaikat, kész a táboruk.”

^{iv.49–53} Hogy Bēlt és Nabût,¹⁰² az általam mélyen tisztelt isteneket megsegítségem, hadseregemet mozgósítottam, és hadjáratra indultam. Hadjáratomról értesülvén rettegés borította el őt, s visszatért országába. Én azonban utánaeredtem, és vereséget mértem rá. Visszaszorítottam őt országa határáig.

iv.54-73 Ami Urtakut, Elám királyát illeti, aki nem őrizte meg a barátságot, nem a sorsa szerint megszabott napon csapott le rá a halál,¹⁰³ nyögések közepette haldokolva távozott, lábával többé már nem érintette az élők földjét. Még ugyanabban az évben életét bevégezte, meghalt. Bēl-iqīšának, Gambulu (vezetőjének), aki uralmam igáját levetette magáról, egy patkány harapása vette el életét. Ami Nabû-šum-ērešt, a *šandabakkut* illeti, aki nem tartotta be az esküjét az *aganutillu* betegség¹⁰⁴ vitte el őt, vízzel telt meg. Ami (pedig) Marduk-šum-ibnit, az eunuchot illeti, aki Urtakut félrevezetvén a gonoszságra rávette őt – Marduk, az istenek királya súlyos büntetést szabott ki rá. Valamennyien ugyanabban az évben haltak meg. Aššur haragvó szívét (sorsuk alakulása) nem nyugtatta meg, az engem támogató Ištar bensőjét nem csendesítette le, (Urtaku) hatalmának véget vetettek, az Elám feletti uralmat másra ruházták.

iv.74-86 Ezután Teumman, egy *gallû*-démon képmása ült Urtak trónjára. Azon munkálkodott, hogy gonosz módon meggyilkolja Urtak és Ummanaldaš fiait. Ummanigaš,¹⁰⁵ Ummanappa és Tammaritu¹⁰⁶ – Urtak,¹⁰⁷ elámi király fiai –, valamint Kudurru és Parû – az elámi király, Ummanaldaš,¹⁰⁸ Urtak bátyjának fiai, továbbá 60 királyi sarj, rengeteg ijász és sok elámi előkelő hozzám menekült Teumman, apáik fivérének¹⁰⁹ mérszarlása elől, megragadták királyi lábamat.

iv.87-97 Hetedik hadjáratomban Teumman, Elám királya ellen vonultam, aki követeket küldött hozzám Ummanigašnak, Ummanappának és Tammaritunak – Urtak elámi király fiainak – kiadatása, valamint Kudurrunk és Parûnak – az elámi király, Ummanaldaš, Urtak bátyja fiainak – kiadatása érdekében. (Ezek a hercegek) korábban hozzám menekültek és királyi lábamat megragadták. Megtagadtam a kiadatásukat.

iv.97-99 (Teumman) arcátlan levelei hatására, amelyeket követei, Umbadara és Nabû-damiq havonta juttattak el hozzám, Elám belsejében, csapatai körében elbizakodottá vált.

v.1-9 Ištarban bizakodtam, aki felbátorított engem: nem fogadtam el kihívó szavakkal szóló kérelmét, nem adtam ki neki a menekülteket. Teumman gonoszat tervezett, (de) Sîn (a Holdisten) baljós előjellel leplezte őt. Tammuz (IV.) hónapban egészen napkelteig tartott a holdfogyatkozás, így Šamaš (a Napisten) meglátta őt (a Holdat), amint fényes nappal van fogyatkozásban, így fedve fel előttem az elámi király, Teumman uralkodásának végét és országának pusztulását, (Sîn) változtathatatlan döntésének gyümölcsét.

v.10-12 Ekkoriban szerencsétlenség érte (Teummant): ajka lebénult, szeme rángatózott és összeszorult a szíve.

v.13-26a Ezek a jelek, amelyeket Sîn és Ištar cselekedtek, nem tartották vissza őt, mozgósította csapatait. Abu (V.) hónapban, az Íj csillag megjelenésének hónapjában, a fenséges királynő, Enlil lánya ünnepének idején, hogy magasztos istenségét imádjam, a szívének kedves Arbélában tartózkodtam. Itt kaptam a jelentést az elámi mozgósításról, amely az istenek ellen való volt: „Így szólt Teumman, kinek elméjét Ištar elhomályosította: »Nem adom fel, míg oda nem érek, és csatát nem vívok velem!«? – Ezek voltak Teumman arcátlan szavai, amelyekről hírt kaptam.

v.26b-46a A magasztos Ištar elé járultam, földre borultam előtte, s könyvek között ekképpen könyörögtem hozzá: „Arbēla úrnője! Aššur-bān-apli vagyok, Asszíria királya, akit kezéd alkotott, akire nemzőatyád, Aššur vágyott, s akít – hogy a szentélyeket felújítsa, a szertartásait elvégezze, titkaitak megvédelmezze, szívének kedves cselekedeteket hajtson végre – néven nevezett. Íme, felkerestem szentélyedet, hogy imádjam istenségedet és elvégezzem szertartásaidat – Teumman pedig, Elám királya, ki nem tiszteli az isteneket, hogy seregeimmel megütközzön, mozgósította valamennyi csapatát. Úrnők úrnője, a csata istennője, a harc úrnője, a teremtő istenek tanácsadója,

ki nemzőatyád, Aššur előtt kedves szavakkal szólalt, s Ő, felnyitván ragyogó szemét, engem óhajtott a királyságra. Ami Teummant, Elám királyát illeti, bünt követett el Aššur, az istenek királya, a Te nemzőatyád ellen: visszatartotta adóját, mozgósította csapatait, hadrendbe állította seregét, fegyvereit élezi, hogy Asszíriára támadjon. Ő, hősnő az istenek között, mint egy tömött zsákot, úgy hasítsd fel őt a csataterén, dühödő vihart támassz ellene!”

v.46b-76 Zaklatott imámat meghallgatta Ištar, és így szólt, vigasztalván engem: „Ne félj! A kezédért, mit felém emeltél, s a szemedért, mi könnyel telt meg, kegyes leszek hozzád.” – Még azon az éjszakán, amikor (Ištar) színe elé járultam, egy (álom)látó álmot látott. Mikor felébredt, elismételte nekem, amit Ištar feltárt előtte: „Az Arbélában lakozó Ištar belépve jobbján és balján is tegezeket viselt, kezében íjat tartott, s harcra készülvén egy éles kardot rántott elő. Te Őelőtte álltál. Mint anya gyermekéhez, úgy beszélt Ő hozzád. Ištar, az istenek nagyja ekképpen szólt: »Meglátod, amerre tekintek, ott fogok harcolni.« – Te így feleltél: »Ahová Te mész, oda megyek én is, ó úrnők úrnője!« – Ő így válaszolt neked: »Itt maradj, otthonodban! Lakomázz, igyál sört, énekszóval és zenével dicsőítsd isteni mivoltomat, míg én elmegyek, s véghezviszem mindazt, amire szíved vágyakozik! Arcod el nem sápad, lábad el nem fárad, a csata forogtatásban erőd nem fog elhagyni.« – Édes ölelésével egész alakodat óvta. (Majd) arcából lángnyelvek csaptak elő, s vadul lépdelve indult el Teumman, az elámi király legyőzésére, dühödten szállt szembe velem.”

v.77-99 Ulūlu (VI.) hónapban, az istennők munkálkodásának és a magasztos Aššur ünnepének idején, a mennyeket és a Földet megvilágító Sîn hónapjában, a ragyogó Nanna¹¹⁰ jóslatában és Ištar, az úrnőm meg nem változtatható prófécijában bizakodván mozgósítottam csapataimat, egybegyűjtöttem harcosaimat, akik Aššur, Sîn és Ištar parancsára harcra szálltak, az elámi Teumman király legyőzésére elindultak, toronyiránt haladtak [szó szerint: *az utat kiegyenesítették*]. Teumman, Elám királya Bīt-Imbī városában veretett tábor. Dēr városába való győzelmes bevonulásonról értesülvén, félelem ragadta meg szívét. Félelmében visszafordult, és Szúzába (Elám fővárosa) ment. Hogy életét megmentse, ezüstöt és aranyat osztott szét országa népe között. Szövetségeseinek csapatait, akik (seregének) szárnyain (szoktak) állni, (most) a hátvédbe osztotta be, és csatára készült ellenem. Az Ulāj-folyót arconalammal szemközt megerősítette, megszállta az itatóhelyeket. Az engem korábban kedvező ömenekkel, álomlátással és prófétai üzenettel biztató Aššur és Marduk, a nagy istenek, uraim parancsára vereséget mértem (Teummanra) Til-Tubánál. (Az elámiak) tetemeivel az Ulāj-folyót eltorlaszoltam, holttesteikkel, mintha tuskék és bogáncsok volnának, úgy töltöttem meg a szúzai síkságot.

vi.1-17 Teumman, Elám királyának fejét Aššur és Marduk, a nagy istenek, uraim parancsára csapatai színe előtt vágtam le. Aššur és Ištar félelmetes ragyogása elborította Elámot, igámba hajolt az ország. Trónra ültettem Ummanigašt, aki korábban elmenekült (Elámból) és megragadta lábamat. Tammaritut, harmadik fivéré Hidalu ország¹¹¹ királyává tettem. A harci kocsikat, társzekereket, lovakat, igába tört öszvéreket és a háborúhoz szükséges fegyvereket Aššur és Ištar, a nagy istenek, uraim segítségével Szúza és az Ulāj-folyó közötti területen elzsákmányoltam. (Ezeket) Aššur és a nagy istenek, uraim parancsára kihoztattam Elámból, és seregem valamennyi katonájának kiosztottam egy-egy darabot a zsákmányolt felszerelésből.

vi.18-49 Nyolcadik hadjáratomban Gambuluba vonultam, Dunanu, Bēl-iqīša fia ellen, aki segítette Elám királyát, és nem hajolt igámba. Erős sereggel Gambulu országát, mint a kőd, elborítottam. Elfoglaltam fővárosát, Ša-pī-Bēlt, amely a vizek közepén fekszik. Dunanut és fivereit élve hozattam ki a városból. Feleségét, fiait és lányait, ágyasait, férfi és női énekeseit kiveztem és a zsákmányba számoltam. Ezüstöt, aranyat, palotájának kincseit előhozattam és a zsákmányba számoltam. A kíséretébe tartozó eunuchokat, (se-

regének) mesterembereit és a szállásmestereket kiveztem és a zsákmányba számoltam. Valamennyi szakembert – kik a város és a vidék közt képeznek köteléket –, aki csak volt, előhozattam és a zsákmányba számoltam. Marhákat, juhokat, lovakat, öszvéreket számolatlanul kiveztem és a zsákmányba számoltam. Az ország népét, férfit és nőt, kicsit és nagyot – egy sem menekült meg – kiveztem és a zsákmányba számoltam. Massirāját, Teumman ijászparancsnokát, akit Dunanu védelmére küldtek Gambuluba segítségül, Ša-pî-Bēlben élve fogtam el a saját kezemmel. Fejét levágtam. Dunanu jelenlétében sújtottam le segítőjére, aki nem tudta megvédelmezni őt. Azt a várost (Ša-pî-Bēlt) leromboltam, elpusztítottam, vízzel elárasztottam, a nemlétebe taszítottam. A teljes tartományt rommá változtattam, az emberek zsvivájának végét vettem a vidékén. Aššur, Bēl, Nabû, a nagy istenek, uraim segítségével kitéptem (innen) az ellenségeimet, és biztonságban tértem vissza Ninivébe.

vi.50–65 Teumman, az elámi király fejét Dunanu nyakába akasztottam, Ištar-nandi¹¹² fejét pedig Dunanu öccsének, Samgununak a nyakába akasztottam. Az elámi prédával és a Gambuluból elhurcolt zsákmánynyal, amelyet Aššur parancsára szereztem, zene és énekszó kíséretében, ünnepelve vonultam be Ninivébe. (Korábban) visszatartottam Umbadarát és Nabû-damiqot, az elámi király, Teumman köveit – akik annak idején átadták nekem Teumman arcátlan üzenetét –, hogy udvaromban várják meg, míg döntök ügyükben. Most meglátták uruk, az elámi Teumman levágott fejét, és úrrá lett rajtuk az örület. Umbadará kitépte szakállát, Nabû-damiq pedig hasba szúrta magát az övéen hordott vaskarddal.

vi.66–69 Teumman levágott fejére a Ninive közepében álló nagykapuban bort öntöttem.¹¹³ Hogy Aššur és Ištar hatalmát mutassa, a nép számára közszemlére állítottam Teumman, az elámi király levágott fejét.

vi.70–75 Aplāja Nabû-salim¹¹⁴ fia, Marduk-apla-iddina¹¹⁵ unokája, kinek apja még nemzöatyám apja (Sín-ahhē-erība) idején menekült Elám földjére. Miután Ummanigašt beiktattam Elám királyságába, elfogta Aplāját, Nabû-salim fiát, és színem elé hozatta.

vi.76–82 A gambului Dunanut és Samgunut, Bēl-iqīša fiait – kiknek már ősei is zaklatták az én királyi elődeimet, és akik maguk is felláztak uralmam ellen –, hogy (hatalmam) örökkön dicsőítsék, Aššur és Arbēla városokba vitettem.

vi.83–92 Ami Mannû-kī-ahhēt, Dunanu helyettesét (*šanû*) és Nabû-šalit, Gambulu tartomány előljáróját (*ša muhhi āli*) illeti, akik isteneimet káromolták, Arbélában nyelvüket kitéptem és lenyúztam bőruket. Dunanut (embereim) Ninive közepén egy nyúzóasztalra vetették, s úgy vágták le, mint egy birkát. Megöltem Dunanu többi fivéréit és Aplāját is, húsukat feldaraboltam, és körbehordoztam birodalomszerte.

vi.93–vii.2 Ami Nabû-nā'idot és Bēl-ēṭirt illeti – akiknek apja, Nabû-šum-ēreš, az a nippuri helytartó (*šandabakku*) volt, aki annak idején a Babilónia elleni támadásra felbújtotta Urtakot –, őket arra kényszerítettem, hogy a Ninive közepében álló kapu előtt zúzzák össze Nabû-šum-ēreš csontjait, amiket még Gambuluból hozattam el Aszszíriába.

Jegyzetek

- 1 A *Šumma ālu* sorozat 88. táblájának egyik ómene. Kiadásához lásd Guinan 2002, különösen a 7. oldalt, ahol hozza az ómen szövegvariánsait is.
- 2 Brinkman 1968 és 1984; Frame 1992, különösen 32–52; Lipiński 2000, 409–489; Frame 2008; Fales 2011; Beaulieu 2013. E törzsek erejét jól jelzi, hogy amikor Asszíria királya Tengerföld vénjeivel levelezik (pl. SAA 18, no. 86–90 levelek), tulajdonképpen a Bīt Jakīn törzsi gyűlésével veszi fel a kapcsolatot: Uruktól délre és keletre ez a törzs uralta Mezopotámiát.
- 3 Hogy az Aššur-templom nevét magában foglaló asszír trónneve ne legyen sértő a babilóniak számára, babilóni királyként a Pūlu nevet viselte, melynek jelentése „sarokkő”, és feltehetően egyik gyermekkori neve volt. Vö. Brinkman 1968, 240, az 1544. jegyzettel.
- 4 V. Šulmānu-ašarēdu (Kr. e. 726–722) szintén maga ült Babilón trónjára. II. Šarrukīn asszír király (Kr. e. 721–705) puccsal került az asszír trónra, s Asszíria átmeneti meggyengülését kihasználva a Bīt-Jakīn törzs vezetője, II. Marduk-apla-iddina (a bibliai Merodach-Baladan [2Kir. 20,12–19]) ragadta magához a babilóni hatalmat (Kr. e. 721–710, majd Kr. e. 703-ban ismét). II. Šarrukīn ismételt hadjáratai végül sikerre vezettek, 710-ben bevonult Babilónba, és eztán élete hátralévő részében Babilón királyaként is uralkodott.
- 5 Fuchs 2005, 42. Asszíria és Babilónia viszonyához a Kr. e. 1. évezredben újabban lásd Frame 2008; valamint Frahm 2017, 291–295, további irodalommal.
- 6 A békét az SAA 16, no. 1 és SAA 18, no. 7 levelek alapján elemzi Waters 2000, 42–44.
- 7 Aššur-bān-apli királyfeliratát lásd a cikk szövege után, B prizma: iv.20–26.
- 8 A Kr. e. 664. évi elámi támadáshoz lásd Aššur-bān-apli feliratát a cikk szövege után, B prizma: iv.27–48.
- 9 Például Uruk elfoglalására és kifosztására vonatkozóan lásd Nabû-ušabši levelét (ABL 269, 10–15), amelyben beszámol az

elámi csapatok uruki pusztításáról és saját családjának üldöztetéséről. Vö. Frame 1986, 261.

- 10 Lásd Aššur-bān-apli királyfeliratát a cikk szövege után, B prizma: iv.59–68.
- 11 Az elámi királyok uralkodási éveit Jan Tavernier kronológiája szerint adom meg (Tavernier 2004, 39).
- 12 Szűzából előkerült feliratai: EKI 79–85 és IRS 59–62 (EKI 82 és 84 ugyanaz a szöveg, az IRS kiadásban no. 60 szerepel; EKI 80 = IRS 62, EKI 81 = IRS 59; EKI 83 = IRS 61).
- 13 A Te(m)pti változatos leírásához lásd ElOn, 43–44.
- 14 Ez utóbbi azonosítás problémás voltához lásd Vallat 2002, 373–374 és Tavernier 2004, 2–6.
- 15 A legfontosabb munkák, amelyek tényként kezelik, hogy ugyanazt a személyt jelölte a két név: Cameron 1936, 186–187; Hinz 1972, 154; Carter–Stolper 1984, 50; Steve 1992, 22; IRS, 172; Barnett–Bleibträu–Turner 1998, 94; Potts 1999, 276; Heday 2008, 91. A mezopotámiai krónikák egyik legfontosabb feldolgozásában Jean-Jacques Glassner a Kr. e. 653. évi Til-Tuba-i csata ábrázolását említve egyenesen Tepti-Humban-Inšušinakként hivatkozik az elámi királyra, s meg sem említi, hogy a csatára vonatkozó valamennyi forrásunk Teumannról beszél (Glassner 2004, 78).
- 16 B prizma iv.85 (a feliratot lásd a cikk szövege után).
- 17 Vallat 1996a–b; 1998a; 1998b, 309–311; 2002.
- 18 Tavernier (2004, 39) már Kr. e. 550 és 530 között adja meg Te(m)pti-Huban-Inšušinak uralkodását. A témához lásd továbbá Henkelman 2003 és Tavernier 2004, az érvek aprólékos kifejtésével és bőséges további irodalommal.
- 19 Ezeket összegyűjti és elemzi Waters 1999.
- 20 Az SAA 18, no. 86 levélben Tengerföld vénjei írnak Aššur-bān-aplinak arról, hogy két elámi követ, Tuman és Zinēni azt sürgetik, hogy Tengerföld asszír helytartója (Na'id-Marduk) helyett fogadják el uruknak Nabû-ušallimot (neve az asszír királyfeliratban Nabû-salim alakban szerepel, vö. B prizma: vi.70–75 – lásd

- a forrásszöveget) – aki egyébként szintén II. Marduk-apla-iddina fia, tehát Na'id-Marduk fivére volt. Tummanról azt írják a levélben, hogy az elámi király fivére. Ugyanerről a befolyásszerzési kísérletről számolnak be az SAA 18, no. 87 és az SAA 18, no. 68 levelek, utóbbi arról is említést tesz, hogy Nabû-ušallimot elámi csapatok kísérik.
- 21 Jó példa erre Aššur-ah-iddina Babilón újjáépítésével megbízott nagyhatalmú ügynöke, Mār-Išsar egyik levele (SAA 10, no. 349), ami a Kr. e. 674 és 669 közötti időszakra keltezhető. Ekkor Asszír-és Elám viszonya kifejezetten jó volt, az Urtak és Aššur-ah-iddina között kötött *adēt* mind a két fél betartotta. Azonban Mār-Išsar nem feledkezett meg arról, hogy Elám mégiscsak az ös-ellensége Asszíriának. Dēr városa (a modern Tell Aqar) a legfontosabb határerőd volt Elám és Babilónia között; az elámiak Kr. e. 720-ban itt győzték le II. Šarrukīn seregét, ugyanakkor a város és környéke továbbra is asszír kézen maradt, és egészen addig kitarított, míg végül Kr. e. 710-ben II. Šarrukīn került fölénybe. (A város jelentőségéhez lásd Postgate–Mattila 2004; valamint Frahm 2009.) A királynak küldött jelentésben az szerepel, hogy az asszír építkezésre Elám koronahercege építómestereket küldött, hogy azok segítséget nyújtsanak, amit Mār-Išsar nagyon is aggasztónak tart, hiszen így rengeteg információhoz juthatnak az elámiak a határerődről, ezért kéri a királyt, hogy küldjön saját építómestereket, mérnököket és eunuchot erre a különösen fontos építkezésre.
- 22 A Šamaš-šum-ukīn krónika szerint 664. Tašrītu hónap (VII.) 12-én történt a menekülés, vö. Grayson 1975, 128, Chr. 15: 2–3; Glassner 2004, 210–211, no. 19: 2–3.
- 23 A Délnyugati Palota 33. termének 1–6. dombormű paneljei: Barnett–Bleibtrau–Turner 1998, nos. 381–386.
- 24 Az Északi Palota I termének 5–9. dombormű paneljei: Barnett 1976, pls. XXIV–XXVII.
- 25 Nem tudjuk pontosan megválaszolni azt a kérdést, hogy mi volt ennek az oka. Én két szempontot vetnék fel: egyrészt a királyi udvar egyik palotából a másikba költöztetésével (valamikor Kr. e. 645 körül) lehetőség nyílt egy már 23 éve tartó uralkodás fontosabb eseményeinek újragondolására, egy koherens történeti narratíva kialakítására; másrészt a két ábrázolási program kialakítása között eltelt időben több olyan új konfliktus alakult ki, amely alapvetően megváltoztatta a királyi hatalom által támogatott történeti narratívákat. Így például a Délnyugati Palota 33. termében egy monumentális jelenetben (4–6. panelek, alsó regiszter) láthatjuk Ummanigašt, amint az asszír hadsereg tábornokai beiktatják a Teumman halálával megüresedő elámi királyi tisztségbe, ugyanakkor egy évvel később, Kr. e. 652-ben Ummanigaš a babilóni lázadásban Šamaš-šum-ukīn oldalára állt. Az újragondolt ábrázoláson Ummanigaš beiktatásának jelenete ugyan szerepel, de sokkal kevésbé ünnepélyesen – például itt már nem jelenik meg a ceremónia fényét emelő ünneplő elámi zenekar –, valamint eltűnt a korábbi ábrázoláson megtalálható címkefelirat, amely meg is nevezte az asszírok által trónra segített elámi uralkodót (Borger 1996, 302, 17; Russell 1999, 160, epigraph 17). Továbbá a domborműveken ábrázolt város is más – a 33. terem ábrázolásán Madaktu szerepel (egy címkefelirat is megnevezi a várost), az I terem 9. paneljének alsó regiszterében pedig valószínűleg Szúza látható (Reade 1979, 97–98). Az asszírok időközben ugyanis elfoglalták Szúza városát.
- 26 B prizma: iv.87–vii.2 és C prizma: v.93–vii.119 (Borger 1996, 97–108).
- 27 Gerardi 1988, 22–23, 29–33, ill. lásd a következő jegyzetet.
- 28 Ezek közül kilenc táblát ismerünk. A címkefeliratokat tartalmazó valamennyi tábla jelenleg a British Museum gyűjteményében található. Nyolc táblát (K 2674 + Sm 2010 + 81-2-4,186 + 80-7-19,102; Rm 2, 364; K 1914 + K 13765; K 4527 + K 12000a; Sm 1350; K 13741; K 2637; 83-1-18,442) Ernst Weidner adott ki átírásban és fordításban (Weidner 1932–33, 175–191). A kilencedik táblát Rykle Borger publikálta (1970, 90). A szövegeket újra kiadta (átírás és német fordítás) Borger 1996, 299–307, a címkefeliratokat angol fordításban további szakirodalommal közreadta Russell 1999, 156–164.
- 29 A táblákon olvasható 41 címkefeliratról mindössze 11 található meg a ránk maradt domborműveken is.
- 30 A holdfogyatkozást Kr. e. 653. július 13-ra teszi Joachim Mayr (in Piepkorn 1933, 105–109). Ugyanakkor 663 augusztusában is volt egy holdfogyatkozás, ami a babilóni naptár V. hónapjára esett, míg a 653-as a IV. hónapjára. A királyfelirat szövege elég egyértelműen a IV. hónapra teszi a holdfogyatkozást, tehát a csatát inkább 653-ra kell keltezni. Contra: Reade–Walker 1981–1982, 120–122, akik F. R. Stephenson tanulmányára (1975) alapozzák érvelésüket. A vitához és a 653-as datáláshoz lásd Frame 1992, 122–123, a 112. jegyzettel.
- 31 B prizma: v.10–12. Teumman szélütéséről egy asszír jelentés is beszámol: az SAA 18, no. 109. levélben Tengerföld asszír helytartója, Nabû-bêl-šumāti arról ír a királynak, hogy amióta kiderült, hogy Teumman szélütést kapott, több település is elpártolt tőle.
- 32 B prizma: v.13–48 (lásd a forrásszöveget a cikk végén). Az Ištar istennő templomi személyzetéhez tartozó prófétákhoz és a próféciáik szerepéhez a politikai döntéshozatali mechanizmusban lásd Esztári–Vér 2013; Esztári–Vér 2015.
- 33 B prizma: v.49–76 (lásd a forrásszöveget). A mezopotámiai álmefejtés jóseljárásaihoz lásd A. Leo Oppenheim klasszikus tanulmányát (1956); újabban: Butler 1998; Noegel 2007.
- 34 Itt szeretnék köszönetet mondani Simkó Krisztiánnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a feliratra. A felirat a 33. terem kapuőrző bikakolosszusán és több kőlap hátulján is fennmaradt. A felirathoz lásd Galter–Levine–Reade 1986, 31, no. 20. A 33. termen kívül a 29. és 30. terem falait is ugyanilyen kőlapokkal borították, ezekre azonban később sem véstek domborműveket, vö. Barnett–Bleibtrau–Turner 1998, 94.
- 35 Barnett–Bleibtrau–Turner 1998, 97–100. A töredékek nagyobb része harci jelenet, de van két nagyon érdekes töredék, melyek ma az Isztambuli Régészeti Múzeumban találhatóak, s melyeken tollas fejdísz viselő férfiak láthatók. Az egyikben megjelenik a király koscsijára szerelt napernyő/baldachin is, a másikon az egyik tolldíszes férfi furulyán vagy fuvolán játszik. Lásd Barnett–Bleibtrau–Turner 1998, pl. 320, nos. 415–416 (AM 6338; AM 6339).
- 36 A panelek eredetileg kb. 173 × 172 cm méretűek, majdnem négyzet alakúak voltak. 1. panel: Barnett–Bleibtrau–Turner 1998, no. 381 – BM WA 124801a; 2. panel: no. 382 – BM WA 124801b; 3. panel: no. 383 – BM WA 124801c; 4. panel: no. 384 – BM WA 124802a; 5. panel: no. 385 – BM WA 124802b; 6. panel: no. 386 – BM WA 124802c.
- 37 Az ábrázolással foglalkozó hatalmas irodalom fontosabb tételei: Orthmann 1975, 323, pls. 236–237; Wäfler 1975, 15:2 és 19:1; Reade 1976, 99–100; Reade 1979, 96–101; Reade 1983, 61–64, figs. 91–93; Curtis–Reade 1995, 21; Barnett–Bleibtrau–Turner 1998, 94–101, pls. 286–320; Kaelin 1999; Bahrani 2004; Bonatz 2004; Feldman 2004; Watanabe 2004; Bahrani 2008, 23–55.
- 38 Bahrani 2004, 116: „The relation between the depiction of one moment in time and that of another is not obvious. There is no linear movement across space in an orderly chronological sequence. This relief cannot be read from left to right or from bottom to top or in any other direction that we might expect according to the rules of narrative representation. (...) If there is no orderly linear progression in time on the Til-Tuba relief, we must also consider what this means for other works of Assyrian art, works we often try to read according to some predetermined idea of narrative progression. This disregard for a direct or clear linear progression can be seen as a deliberate choice.”
- 39 Az egyiptomi hatás elméletét tételesen először Oskar Kaelin fejtegette ki (1999), majd újabb érvekkel támasztotta alá Marian H. Feldman (2004).

- 40 VA 8146. Watanabe 2004, 106, fig. 3.
- 41 BM 124531. Meuszynski 1981, 22–23: B-12 és B-23; Watanabe 2004, 107, fig. 4.
- 42 BM 124886 és 124887, felső regiszter. Barnett 1976, pl. LVI; Watanabe 2004, 104, fig. 1.
- 43 BM 124873, alsó regiszter. Barnett 1976, pl. XLIX; Watanabe 2004, fig. 2.
- 44 Unger 1933.
- 45 Reade 1979.
- 46 Watanabe 2004, a Til-Tuba-i csatajelenetről különösen 107–114.
- 47 Gerardi 1988, 13, a 32. jegyzettel.
- 48 Borger 1996, 300, 7; Russell 1999, 159, epigraph 7.
- 49 Borger 1996, 300, 7a; Russell 1999, 159, epigraph 7a.
- 50 Borger 1996, 300–301, 9; Russell 1999, 159, epigraph 9.
- 51 Russell 1999, 159, epigraph 10a.
- 52 Borger 1996, 299, 3; Russell 1999, 158, epigraph 3.
- 53 Elképzelhető, hogy ő ugyanaz a Zinēni, aki Kr. e. 674 előtt Teumman herceggel együtt érkezett Tengerföld vénjeihez, hogy azok az asszírok által támogatott Na'id-Marduk helyett az elámiak által favorizált Nabû-ušallimot fogadják el vezetőjüknek. Vö. SAA 18, no. 86, valamint a 20. jegyzet.
- 54 A zenekarról nagytított képeket közül Barnett–Bleibträu–Turner 1998, pl. 313, nos. 385c–386c. A zenekar ábrázolásáról két tanulmányt is publikált Javier Álvarez-Mon (2013 és 2017).
- 55 Borger 1996, 302, 17; Russell 1999, 160, epigraph 17.
- 56 A jelenet elemzésekor Julian Reade (1976, 105) külön kitér arra, hogy a Til-Tuba-i csatajeleneten a Teumman és fiát lefejező asszír katonák alakját – Ninive pusztulásakor, a domborműveknek ott-hont adó paloták felgyújtásakor – megrongálták, arcukat kivésték (4. kép), csakúgy, mint ennél a jelenetnél Ummanigaš arcát. Az ostromlókkel, ill. rongálókkel kapcsolatban megjegyzi: „We may perhaps imagine them, still in their distinctive headbands, slashing angrily at the most offensive pictures as smoke began to blacken the ceiling.”
- 57 Borger 1996, A prizma: iv.1–6; a szövegrész Komoróczy Géza fordításában: „Tammaritu, fellázadván ellene, őt magát és a családját fegyverrel irtotta ki. Később Tammaritu, aki Ummanigaš után Elam trónjára ült, (de) királyi fenségem egészsége iránt nem érdeklődött, Šamašsumukīn, az ellenséges testvér segítségére sietett...” (ÓKTCh, 203). Az itt trónkövetelőként fellépő Tammaritu nem azonos sem Teumman Tammaritu nevű fiával, akit a Til-Tuba-i csatában apjával együtt lefejeztek, sem Ummanigaš Tammaritu nevű öccsével, akit Hidalu ország élére nevezett ki Aššur-bān-apli. Vö. Waters 2006, 63–64. Ennek a Tammaritunak a nővére valószínűleg a babilóniai Gahal-családba házasodott – ez egy régi, hagyományosan Elam szövetségeseiként Asszíria ellen fellépő család, Aššur-nādin-šumi megölését követően a Babilón trónjára lépő Nergal-ušezi (Kr. e. 693) is a Gahal-családból származott (RINAP 3/1, no. 34: 27–29) –, s az ő unokaöccsét említi meg Bēl-ibni egyik levele (ABL 282:6–8; de Vaan 1995, 248–249).
- 58 B prizma: vi.70–75 (lásd a forrásszöveget).
- 59 Vö. SAA 18, no. 86 levél és a 20. lábjeget.
- 60 B prizma: vi.18–49 (lásd a forrásszöveget).
- 61 B prizma: vi.93–vii.2 (lásd a forrásszöveget).
- 62 A királyfelirat elbeszélésében egyfajta egyszerűsítést figyelhetünk meg, s emiatt néhol ellentmond a címkefeliratok és a domborművek információinak. A királyfelirat Ninive szerepét hangsúlyozza: a vi.50–65 sorokban egy ninivei triumphust ír le, ahol Teumman két korábban Aššur-bān-aplihoz küldött követe közül az egyik, meglátván ura levágott fejét, öngyilkos lesz; azonban a címkefeliratok szerint a két követ részt vett az arbélai győzelmi ünnepen is (lásd később), sőt, végig kellett nézniük az Arbélában kivégzettek tortúráját is (az arbélai kivégzések a királyfeliratban is szerepelnek [vi.83–92], a követ öngyilkosságát leíró rész után). A királyfelirat megemlíti a vi.76–82 szakaszban, hogy Dunanut és fivérét elviszik Arbélába és Aššur városába, de az ott lezajlott ünnepségekről érdemben nem számol be, sőt az aššuri ünnepségeket a domborművek és a címkefeliratok sem említik. A királyfeliratból továbbá hiányzik az urartui követség megérkezésének jelenete is, azonban ez a domborművön és a címkefeliratokon is megmaradt, sőt, a C prizma vii.76–84 szakaszában Teumman két követe is találkozik az urartui követséggel.
- 63 Borger 1996, 301, 10–11; Russell 1999, 160, epigraphs 10–11.
- 64 Reade 2016, 62–66.
- 65 Régészeti szempontból: Stronach–Lumsden 1992, 229; az építéséről szóló Sîn-ahhē-erība királyfelirathoz: RINAP 3/1, no. 38. Ninive infrastruktúrájának kiépítéséhez és az ezeket megemlítő királyfeliratokhoz fontos tanulmány Kalla 2003.
- 66 May 2014, 219–220.
- 67 Ilyen beavatkozásról ír Aššur-bān-apli is egyik királyfeliratában (K 3062+; Borger 1996, 54–55), mikor az elámi király, Hallusu szobrának eltávolítja ajkait és kezét. May szerint ekkor a kultuszszobrok felavatása egyik mozzanatának, a „szájmosás” (*mīs pi*) rituáléjának eredményét törlik el. A „szájmosás” rituáléja tette lehetővé, hogy a kultuszszoborban elfoglalja helyét az istenség, pontosabban ezáltal tették metafizikai értelemben alkalmassá, hogy az ellátására felszolgált élelmiszereket elfogyassza. A szájmosás rituáléjáról magyarul Kalla 2012, 12; a rituálé szövegeinek teljes kiadásához lásd Walker–Dick 2001.
- 68 A prizma: vii.16–50 (Borger 1996, 59): Nabû-bēl-šumâte öngyilkos lett Elámban, holttestét sóba fektetve adták ki az asszíroknak. Mikor a test Aššur-bān-apli elé került, levágta annak fejét, indoklása szerint azért, hogy halálát teljessé tegye („halottabbá tegye, mint korábban volt”).
- 69 Vö. Porter 2004.
- 70 B prizma: V.46–76 (lásd a forrásszöveget).
- 71 RIMA 2, A.0.98.1: 39–41.
- 72 RIMA 2, A.0.101.1: i.67–68 és A.0.101.17: i.88–89. Megemléltető még Aššur-ah-iddina sikeres egyiptomi hadjáratát követően (Kr. e. 671) megrendezett arbélai triumphusa is, bár ez esetben forrásaink nem számolnak be kivégzésekről. Vö. Vér 2018, 25.
- 73 Milqī'ához és az itt található *akītu*-templomhoz lásd Vér 2018, 25, a 49. jegyzettel.
- 74 Borger 1996, 302–303, 20–21; Russell 1999, 162, epigraph 20–21. Fordításomban a kitört részeknél Russell rekonstrukcióját vettem figyelembe. A legyőzött ellenség fölé íjat állító királyról később részletesen szölok.
- 75 Az arbélai *akītu* időpontjához lásd Weissert 1997, 347.
- 76 Vér 2018, 25 és 27.
- 77 Borger 1996, 304–305, 34; Russell 1999, 162, epigraph 34.
- 78 Az I terem domborművei rendkívül töredezett állapotban kerültek elő (Barnett 1976, pl. XXIV–XXVII), és bár a helyszínen készült rajzok (William Boutcher alkotásai) alapján sok részlet fennmaradt, tulajdonképpen két nagyobb eredeti töredék maradt csupán ránk (az 1. panel [BM 124941; Barnett 1976, pl. XXIV]: a Til-Tuba-i csata egy részlete, amin egy címkefelirat is található; és a 9. panelről ez a töredék), a többi elveszett. Ez a dombormű (AO 19914) a Louvre-ba került, és itt készítette róla Victor Place azt a rajzot (1867, pl. 40, I), aminek egy részletét kinagyítva közöljük. A domborműről és az erről készült rajzokról bővebben lásd Albenda 1980.
- 79 Unger 1928, 142.
- 80 K 2652: 44–45. sorok; Borger 1996, 103.
- 81 Már Aššur-nāšir-apli domborművén is látható e jelenet, vö. Vér 2018, 23, 4. kép.
- 82 A ninivei Északi Palota S terméből előkerült domborművek egy része az emeleti helyiségből zuhant le, s ezekből nagy biztonsággal lehet rekonstruálni az emeleti terem (S¹ szoba) ábrázolásait.
- 83 A jelenethez tartozó címkefelirat így szól: „Én, Aššur-bān-apli, a világmindenség királya, Asszíria királya, kinek Aššur és Ištar

- adott hatalmas erőt. Az oroszlánok, amiket megöltem: följük állítottam Ištar, a csata úrnőjének ádáz íját, áldozatot mutattam be, bort csorgattam rájuk.” (Russell 1999, 202.)
- 84 Russell 1999, 163, epigraph 27a. A domborműre (Délnyugati Palota, 33. terem, 6. panel) vésett feliratokban külön szerepel az urartui követek érkezése és találkozása elámi kollégáikkal, valamint az istenkáromlók megbüntetése – ez utóbbi csupán töredékesen maradt fenn. Russell 1999, 163, epigraph 27av: „Én, Aššur-bān-apli, a mindenség királya, Asszíria királya, Aššur és Ištar, az én uraim biztatására legyőztem ellenségeimet és elértem, mit szívem óhajtott. Rusa, Urartu királya meghallotta Aššurnak, uramnak erejét, és királyságom félelme elborította őt. Elküldte előkelő embereit, hogy egészségem felől érdeklődjék. Arbéla közepén Nabû-damiqot és Umdararát, elámi előkelőket eléjük állítottam, az arcátlan üzeneteket tartalmazó írótablákat kezükben tartva.”
- 85 Ezekhez lásd Vér 2018, 26–27.
- 86 Elnathan Weissert rekonstrukciója szerint a hagyományoknak megfelelően Arbéla után Aššurba ment a menet, s onnan vonultak ismét Ninivébe (Weissert 1997, 350).
- 87 A különböző etnikumok, köztük az urartuiak ábrázolási konvencióihoz az asszír művészetben lásd Collon 2005.
- 88 Már Aššur-ah-iddina is Kr. e. 673. évi ninivei triumphusakor a főemberek nyakába akasztatta Abdi-Mikūtti és Sanduāri fejét (Nin. A prizma: ii.65–74; Vér 2018, 22 és 25). Aššur-bān-apli Kr. e. 646-ban Nabû-bēl-šumāti fejét annak egyik főembere, Nabû-qātē-sabat nyakába akasztva vonultatta fel (A prizma: vii.38–44).
- 89 Borger 1996, 301–302, 14; Russell 1999, 161, epigraph 14.
- 90 Sîn-ahhē-erība a gyermekét elraboló babilóniakat nevezte így (RINAP 3/1, no. 22: v. 18); Aššur-bān-apli egy későbbi elámi királyt is így nevez (II. Tammarit; a címkefelirathoz lásd Borger 308, 51); továbbá a kimmer vezérek is kiérdemelték ezt a jelzőt.
- 91 Vö. Bonatz 2004.
- 92 Egy Dumuzihoz szóló ráolvasás-imában Humbabát irtalmat nem ismerő *gallū*-démonként említik: Farber 1977, 134, 130. sor.
- 93 Russell 1999, 163, epigraph 26: „Láncra fűztem Dunanut, Samgunut és Apljáját, és hozzájuk kötöttem egy medvét, így állítottam közszemlére őket Šamaš felkelésének és lenyugvásának kapujánál.” A jelenet előképe lehet Sîn-ahhē-erība cselekedete, aki az elfogott babilóni királyt, Šuzubut (Nergal-ušēzib) kötötte össze egy medvével Ninivében (RINAP 3/1, no. 34: 33–36).
- 94 A halotti megemlékező rituálékhoz lásd Tsukimoto 1985; Toorn 1996; magyarul Esztári–Vér 2012, 56.
- 95 RINAP 3/1, no. 34: 6–11.
- 96 Dubovský 2006, 10–31 és 161–187.
- 97 Vér 2018, 21.
- 98 Az újasszír kori *adē*-szerződéseket Simo Parpola és Kazuko Watanabe adta ki (SAA 2). Aššur-ah-iddina Kr. e. 672-ben az Asszír Birodalmi főhivatalnokait és vazallusait egy *adē*-szerződésben kötelezte az általa meghatározott trónutódlás támogatására. Az ún. „Örökösödési szerződés” (SAA 2, no. 6; Watanabe 1987) 670 sornyi szövegének közel felét az esküszöveg zúduló átkok felsorolása teszi ki.
- 99 SAA 2, no. 6: §47, 440–446. sorok.
- 100 B prizma, iv.18–vii.2 sorok a C prizma vonatkozó szakaszaival kiegészítve. A számozás a B prizma sorszámozását követi. A fordítást Borger kiadása (1996) alapján készítettem.
- 101 NB. Aššur-bān-apli felirataiban a hadjáratok szerinti felosztás nem kronológiai alapon történik, hanem a hadjáratok egymásutániságát a feliraton belül földrajzi megfontolások vezérlik. Így az összes elámi hadjárat – azok tényleges kronológiájától függetlenül – egymás után került lejegyzésre, még ha nagyobb időbeli távolság – és több más irányban vezetett asszír hadjárat – is választja el őket egymástól. A különböző királyfeliratok eltérő sorrendeket alkalmaznak.
- 102 Bēl (Marduk) és Nabû egész Babilónia legjelentősebb istenségei, Babilón és az ahhoz közel fekvő Borsippa városok főistenei.
- 103 Ez talán azt jelenti, hogy nem természetes halált halt.
- 104 Valószínűleg vízkórság, valamiféle kiterjedt vizenyőképződéssel (ödéma) járó betegség. A sumer A.GA.NU.TIL.LA jelentése: 'tele van vízzel'. Vö. Geller 2004, 32. oldal a 97. jegyzettel, valamint Scurllock–Andersen 2005, 170.
- 105 Humban-Nikaš Urtak-Inšušinak fia, Elám királya (Kr. e. 653–651).
- 106 Tammaritu Urtak-Inšušinak harmadik fia. Neve elámi feliraton nem maradt fenn, az akkád alak alapján elámi neve valószínűleg Temti-riti lehetett.
- 107 Urtak-Inšušinak (Kr. e. 675–664).
- 108 II. Humban-Haltaš (Kr. e. 681–675).
- 109 Ezt a Teumman személyére vonatkozó fontos információt a B prizmánál csupán két kézirat tartalmazza, az Sm¹ (=K 1805+) és az Sm² (= K 6049; CT 34 18, IWA p93), vö. Borger 1996, 97.
- 110 A Holdisten sumer neve.
- 111 A mai iráni Húvizsztán tartomány keleti, hegyvidéki részén fekvő ország.
- 112 Elámi nevén Šutruk-Nahhunte, Hidalu korábbi királya. Két címkefelirat alapján saját főemberei (Umbakidinu, Hidalu országa *nāgiru*ja és Zineni, aki a *ša pān māti* tisztséget viselte) ölték meg, és a fejét kiszolgáltatták a Teumman elleni hadjáratot vezető asszír főméltóságoknak: Borger 1996, 299 (Rb 3 I 6 = K 2674+) és Borger 1996, 306 (Rb C: 6' = K 1914+), mindkettő angol fordításához lásd Russell 1999, 158 (epigraph 3 és 3v).
- 113 *umahhira mahhuriš* – az áldozatbemutató egyik formája, italáldozat, melynek keretében olajat vagy bort csorgattak. A szöveg nem jelzi, hogy milyen folyadékra van szó. Az arbélai Ištar-templom előtt bemutatott hasonló szertartáshoz lásd a 8. képet.
- 114 A babilóni szövegekben Nabû-ušallim, II. Marduk-apla-iddina fia. Sîn-ahhē-erība halálát követően egy Aššur-ah-iddinának írt levelükben (SAA 18, no. 86) a dél-babilóniai Tengerföld vénei arra figyelmeztetik az asszír királyt, hogy az elámi Teumman – aki ekkor még csupán herceg volt, Elámban nagyobbik bátyja, II. Humban-Haltaš uralkodott – üzenetében arra kérte őket, hogy fogadják el vezetőjükül Nabû-ušallimot, korábbi uruk, II. Marduk-apla-iddina fiát. Aššur-ah-iddina uralkodása idején II. Marduk-apla-iddina másik fia, Na'id-Marduk volt Tengerföld tartomány helytartója, az ő uralmát az asszírok is elismerték.
- 115 II. Marduk-apla-iddina a Bīt-Jakīn törzs vezetője, Babilón királya (Kr. e. 721–710 és 703), az asszír II. Šarrukīn, majd Sîn-ahhē-erība ádáz ellenfele, a bibliai Merodach-Baladan (vö. 2 Kir 20,12).

Bibliográfia

- Albenda, P. 1980. „An Unpublished Drawing of Louvre AO 19914 in the British Museum”: *Journal of Ancient Near Eastern Studies* 12, 1–8.
- Álvarez-Mon, J. 2013. „Braids of Glory. Elamite Sculptural Reliefs from the Highlands: Kūr-e Farah IV”: K. De Graef – J. Tavernier (szerk.): *Susa and Elam. Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*. Brill, 207–248.
- Álvarez-Mon, J. 2017. „The Elamite Royal Orchestra from Madaktu (653 BC)”: *Elamica* 7, 1–34.
- Bahrani, Z. 2004. „The King’s Head”: *Iraq* 66 (= RAI 49), 115–119.
- Bahrani, Z. 2008. *Rituals of War. The Body and Violence in Mesopotamia*. New York.
- Barnett, R. D. – Bleibträu, E. – Turner, G. 1998. *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Nineveh*. London.
- Barnett, R. D. 1976. *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668–627 B.C.)*. London
- Beaulieu, P.-A. 2013. „Arameans, Chaldeans, and Arabs in the Cuneiform Sources from the Late Babylonian Period”: A. Berlajung – M. P. Streck (szerk.): *Arameans, Chaldeans, and Arabs in Babylonia and Palestine in the First Millennium B.C.* Leipziger Orientalische Studien 3. Wiesbaden, 31–55.
- Bonatz, D. 2004. „Ashurbanipal’s Headhunt. An Anthropological Perspective”: *Iraq* 66 (= RAI 49), 93–101.
- Borger, R. 1970. „Reliefbeischriften Assurbanipals”: *Archiv für Orientalforschung* 23, 90.
- Borger, R. 1996. *Beiträge zum Inschriftwerk Assurbanipals. Die Prismenklassen A, B, C = K, D, E, F, G, H, J und T sowie andere Inschriften*. Wiesbaden.
- Brinkman, J. A. 1968. *A Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158–722 B.C.* Analecta Orientalia 43. Roma.
- Brinkman, J. A. 1984. *Prelude to Empire. Babylonian Society and Politics, 747–626 B.C.* Philadelphia.
- Butler, S. A. L. 1998. *Mesopotamian Conceptions of Dreams and Dream Rituals*. Alter Orient und Altes Testament 258. Münster.
- Cameron, G. 1936. *History of Early Iran*. Chicago.
- Carter, E. – Stolper, M. 1984. *Elam. Surveys of Political History and Archaeology*. Berkeley, CA.
- Collon, D. 2005. „Examples of Ethnic Diversity on Assyrian Reliefs”: W. Van Soldt – R. Kalvelagen – D. Katz (szerk.): *Ethnicity in Ancient Mesopotamia*. Leiden, 66–69.
- Curtis, J. E. – Reade, J. E. 1995. *Art and Empire. Treasures from Assyria in the British Museum*. New York.
- Dubovský, P. 2006. *Hezekiah and the Assyrian Spies. Reconstruction of the Neo-Assyrian Intelligence Services and Its Significance for 2 Kings 18–19*. Biblica et Orientalia 49. Rome.
- EKI = König, F. W. 1965. *Die elamischen Königsinschriften*. AfO Beiheft 16. Graz.
- EIOn = Zadok, R. 1984. *Elamite Onomasticon*. Napoli.
- Esztári R. – Vér Á. 2012. „Két világ közt rekedt lelkek. A mezopotámiai lélekfogalom ókori és modern értelmezéseiről”: *Axis* 1/1, 51–81.
- Esztári R. – Vér Á. 2013. „Prófétizmus az Újasszír Birodalom korában I. Próféták, prófétanők és prófeta-nők: »Kiket Ištar a népeknek félelmére férfiból nővé változtatott«”: *Axis* 2/1, 7–31.
- Esztári R. – Vér Á. 2015. „The Voices of Ištar. Prophetesses and Female Ecstasies in the Neo-Assyrian Empire”: G. G. Xeravits (szerk.): *Religion and Female Body in Ancient Judaism and Its Environments*. Berlin, 3–39.
- Fales, F. M. 2011. „Moving around Babylon. On the Aramean and Chaldean Presence in Southern Mesopotamia”: E. Cancik-Kirschbaum – M. van Ess – J. Marzahn (szerk.): *Babylon. Wissenskultur in Orient und Okzident*. Topoi 1. Berlin–Boston, 91–112.
- Farber, W. 1977. *Beschwörungsrituale an Ištar und Dumuzi*. Wiesbaden.
- Feldman, M. H. 2004. „Nineveh to Thebes and Back. Art and Politics between Assyria and Egypt in the Seventh Century BCE”: *Iraq* 66 (= RAI 49), 141–150.
- Frahm, E. 2009. „Assurbanipal at Der”: M. Luukko – S. Svárd – R. Mattila (szerk.): *Of God(s), Trees, Kings, and Scholars. Neo-Assyrian and Related Studies in Honour of Simo Parpola*. Studia Orientalia 106. Helsinki, 51–64.
- Frahm, E. 2017. „Assyria and the South. Babylon”: uó (szerk.): *A Companion to Assyria*. Malden, 286–298.
- Frame, G. 1986. „The Correspondence of Nabû-ušabši, Governor of Uruk”: K. R. Veenhof (szerk.): *Cuneiform Archives and Libraries. Papers Read at the 30e Rencontre Assyriologique Internationale Leiden, 4–8 July 1983*. Istanbul, 260–272.
- Frame, G. 1992. *Babylonia 689–627 B.C. A Political History*. Leiden.
- Frame, G. 2008. „Babylon: Assyria’s Problem and Assyria’s Prize”: *Journal of the Canadian Society for Mesopotamian Studies* 3, 21–31.
- Fuchs, A. 2005. „War das Neuassyrische Reich ein Militärstaat?”: B. Meißner – O. Schmitt – M. Sommer (szerk.): *Krieg – Gesellschaft – Institutionen. Beiträge zu einer vergleichenden Kriegsgeschichte*. Berlin, 35–60.
- Galter, H. D. – Levine, L. D. – Reade, J. E. 1986. „The Colossi of Sennacherib’s Palace and their Inscriptions”: *Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia Project* 4, 27–32.
- Geller, M. J. 2004. „West Meets East. Early Greek and Babylonian Diagnosis”: H. F. J. Horstmanshoff – M. Stol (szerk.): *Magic and Rationality in Ancient Near Eastern and Graeco-Roman Medicine*. Leiden, 11–61.
- Gerardi, P. 1988. „Epigraphs and Assyrian Palace Reliefs. The Development of the Epigraphic Text”: *Journal of Cuneiform Studies* 40, 1–35.
- Grayson, A. K. 1975. *Assyrian and Babylonian Chronicles*. Texts from Cuneiform Sources 5. Locust Valley.
- Guinan, A. 2002. „A Severed Head Laughs. Stories of Divinatory Interpretation”: L. J. Ciralo – J. L. Seidel (szerk.): *Magic and Divination in the Ancient World*. Leiden, 7–40.
- Heday, S.-A. 2008. *Elam. Eine alte Kultur im Iran*. Norderstedt.
- Henkelman, W. F. M. 2003. „Defining Neo-Elamite History”: *Bibliotheca Orientalia* 40, 251–263.
- Hinz, W. 1972. *The Lost World of Elam. Re-creation of a Vanished Civilization*. Transl. by J. Barnes. New York.
- IRS = Malbran-Labat, F. 1995. *Les inscriptions royales de Suse: Briques de l’époque paléo-élamite à l’empire néo-élamite*. Paris.
- Kalla G. 2003. „Az asszír főváros és a királyi propaganda – Ninive példája”: *Ókor* 2/1, 9–18.
- Kalla G. 2012. „Babilón szent térségei”: *Axis* 1/1, 9–49.
- Kealin, O. 1999. *Ein assyrisches Bildexperiment nach ägyptischem Vorbild. Zur Planung und Ausführung der „Schlacht am Ulai”* Darmstadt.
- Lipiński, E. 2000. *The Aramaeans. Their Ancient History, Culture, Religion*. Orientalia Lovaniensia Analecta 100. Leuven–Paris–Sterling.
- May, N. N. 2012. „Triumph as an Aspect of the Neo-Assyrian Decorative Program”: G. Wilhelm (szerk.): *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East. Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg, 20–25 July 2008*. Winona Lake, IN, 461–488.

- May, N. N. 2014. „'In order to Make Him Completely Dead'. Anihilation of the Power of Images in Mesopotamia”: M. Lionel (szerk.): *La famille dans le Proche-Orient ancien. Réalités, symbolismes, et images*. Winona Lake, 701–728.
- Meuszynski, J. 1981. *Die Rekonstruktion der Reliefdarstellungen und ihrer Anordnung im Nordwestpalast von Kalhu (Nimrūd)*. Baghdader Forschungen 2. Mainz-am-Rhein.
- Noegel, S. B. 2007. *Nocturnal Ciphers. The Allusive Language of Dreams in the Ancient Near East*. American Oriental Series 89. New Haven.
- Oppenheim, A. L. 1956. „The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With Translation of an Assyrian Dream-Book”: *Transactions of the American Philosophical Society* 46, 179–373.
- Orthmann, W. (szerk.) 1975. *Der alte Orient*. Berlin.
- Piepkorn, A. C. 1933. *Historical Prism Inscriptions of Ashurbanipal I. Editions E, B₁₋₅, D and K*. Assyriological Studies 5. Chicago.
- Place, V. 1867. *Ninive et l'Assyrie*, tome 3. Paris.
- Porter, B. N. 2004. „Ishtar of Nineveh and Her Collaborator, Ishtar of Arbela, in the Reign of Assurbanipal”: *Iraq* 66 (= RAI 49), 41–44.
- Postgate, J. N. – Mattila, R. A. 2004. „Il-yada' and Sargon's Southeast Frontier”: G. Frame (szerk.): *From the Upper Sea to the Lower Sea. Studies on the History of Assyria and Babylonia in Honour of A. K. Grayson*. Leiden, 235–284.
- Potts, D. T. 1999. *The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. Cambridge.
- Reade, J. E. 1976. „Elam and Elamites in Assyrian Sculpture”: *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 9, 97–106.
- Reade, J. E. 1979. „Narrative Composition in Assyrian Sculpture”: *Baghdader Mitteilungen* 10, 51–110.
- Reade, J. E. 1983. *Assyrian Sculpture*. Cambridge, MA.
- Reade, J. E. 2016. „The Gates of Nineveh”: *State Archives of Assyria Bulletin* 22, 39–93.
- Reade, J. E. – Walker, C. B. F. 1981–82. „Some Neo-Assyrian Royal Inscriptions”: *Archiv für Orientforschung* 28, 113–122.
- RINAP 3/1: Grayson, A. K. – Novotny, J. 2012. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part I*. Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/1. Winona Lake.
- Russell, J. M. 1999. *The Writing on the Wall. Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscriptions*. Mesopotamian Civilizations 9. Winona Lake.
- SAA 2: Parpola, S. – Watanabe, K. 1988. *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*. State Archives of Assyria 2. Helsinki.
- SAA 10: Parpola, S. 1993. *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*. State Archives of Assyria 10. Helsinki.
- SAA 16: Lukko, M. – Van Buylaere, G. 2002. *The Political Correspondence of Esarhaddon*. State Archives of Assyria 16. Helsinki
- SAA 18: Reynolds, F. 2003. *The Babylonian Correspondence of Esarhaddon and Letters to Assurbanipal and Sin-šarru-iškun from Northern and Central Babylonia*. State Archives of Assyria 18. Helsinki.
- SAA 21: Parpola, S. 2018. *The Correspondence of Assurbanipal, Part I*. State Archives of Assyria 21. Helsinki.
- Scurlock, J. – Andersen, B. R. 2005. *Diagnoses in Assyrian and Babylonian Medicine. Ancient Sources, Translations, and Modern Medical Analyses*. Urbana–Chicago.
- Stephenson, F. R. 1975. „Astronomical Verification and Dating of Old Testament Passages Referring to Solar Eclipses”: *Palestine Exploration Quarterly* 107, 109–112
- Steve, M.-J. 1992. *Syllabaire élamite, histoire et paléographie*. Neuchâtel–Paris.
- Stronach, D. – Lumsden, S. 1992. „U.C. Berkeley's Excavation at Nineveh”: *Biblical Archaeologist* 55, 227–233.
- Tavernier, J. 2004. „Some Thoughts on Neo-Elamite Chronology”: *ARTA* 2004.003.
- Toorn, K. van der 1996. *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel. Continuity and Change in the Forms of Religious Life*. Leiden – New York.
- Tsukimoto, A. 1985. *Untersuchungen zur Totenpflege (kispum) im alten Mesopotamien*. Alter Orient und Altes Testament 216. Kevelaer–Neukirchen.
- Unger, E. 1928. „Arbailu”: *Reallexikon der Assyriologie*. Bd. 1, 141–142.
- Unger, E. 1933. „Kinematographische Erzählungsform in der alto-orientalischen Relief- und Rundplastik”: *Aus fünf Jahrtausenden mongenländischer Kultur. Festschrift Max Freiherrn von Oppenheim zum 70. Geburtstag*. Berlin, 127–133.
- Vaan, J. M. C. T. de 1995. „Ich bin eine Schwertklinge des Königs”. *Die Sprache des Bel-ibni*. Alter Orient und Altes Testament 242. Kevelaer–Neukirchen.
- Vallat, F. 1996a. „Nouvelle analyse des inscriptions Néo-Élamites”: H. Gasche – B. Hrouda (szerk.): *Collectanea Orientalia. Histoire, arts de l'espace et industrie de la terre. Études offertes en hommage à Agnès Spycket*. Neuchâtel–Paris, 385–395.
- Vallat, F. 1996b. „Le royaume élamite de SAMATI”: *N.A.B.U.* 1996/1, no. 31.
- Vallat, F. 1998a. „Le royaume élamite de Zamin et les »lettres de Ninive«”: *Iranica Antiqua* 33, 95–106.
- Vallat, F. 1998b. „Elam, I. The History of Elam”: *Encyclopedia Iranica* 8, 301–312.
- Vallat, F. 2002. „Buchbesprechung von M. W. Waters, *A Survey of Neo-Elamite History*”: *Orientalistische Literaturzeitung* 97, 372–376.
- Vér Á. 2018. „A triumphus Asszíriában I.”: *Ókor* 17/1, 20–31.
- Walker, Ch. – Dick, M. 2001. *The Introduction of the Cult Image in Ancient Mesopotamia. The Mesopotamian mīs pī ritual. Translation, Transliteration and Commentary*. Helsinki.
- Watanabe, Ch. E. 2004. „The 'Continuous Style' in the Narrative Scheme of Assurbanipal's Reliefs”: *Iraq* 66 (= RAI 49), 103–114.
- Watanabe, K. 1987. *Die adê-Vereidigung anlässlich der Thronfolgeregung Assarhaddons*. Baghdader Mitteilungen Beiheft 3. Berlin.
- Waters, M. W. 1999. „Te'umman in the Neo-Assyrian Correspondence”: *Journal of the American Oriental Society* 119, 473–477.
- Waters, M. W. 2000. *A Survey of Neo-Elamite History*. State Archives of Assyria Studies 12. Helsinki.
- Waters, M. W. 2006. „A Neo-Elamite Royal Family”: *Iranica Antiqua* 41, 59–69.
- Wäfler, M. 1975. *Nicht-Assyrer neuassyrischer Darstellungen*. Alter Orient und Altes Testament 26. Neukirchen-Vluyn.
- Weidner, E. F. 1932–33. „Assyrische Beschreibungen der Kriegs-Reliefs Assurbânâplis”: *Archiv für Orientforschung* 8, 175–203.
- Weissert, E. 1997. „Royal Hunt and Royal Triumph in a Prism Fragment of Ashurbanipal (82-5-22,2)”: S. Parpola – R. M. Whiting (szerk.): *Assyria 1995*. Helsinki, 339–358.